विशेष अंक
मार्च 2024

ISSN : 0974-3065

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

कलियुगाब्द ५१२५, विक्रम संवत् २०८०
इसवी सन् २०२३

Indian Council of Historical Research Sponsored Two Day National Conference on
Contribution of Marathwada in the Hyderabad Freedom Struggle
Organized by Indraraj College, Sillod 1 & 2 March 2024

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११००५५
RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110055

Indian Council of Historical Research Sponsored Two Day National Conference on Contribution of Marathwada in the Hyderabad Freedom Struggle Organized by Indraraj College, Sillod 1 & 2 March 2024

- Index -

Sr. No	Research Paper Title	Name	Page No.
१	हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील आर्य समाजाची भूमिका	डॉ. रमेश धनराज जाधव	०१-०९
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठवाड्याच्या शिक्षणातील योगदान	गायकवाड सचिन उत्तम	१०-१५
३	हैदराबाद मुक्तीसंग्रामात वर्तमानपत्रांची भूमिका	डॉ. सविता माधव म्हस्के	१६-२३
४	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामामध्ये सांगली जिल्ह्यातील क्रांती अग्रणीजी. डी. बापू लाड आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांचे योगदान	डॉ. सुवर्णा प्रकाश पाटील	२४-२९
५	मराठवाड्याच्या शैक्षणिक विकासात स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान	डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	३०-४०
६	हैद्राराबाद मुक्ती संग्रामात मराठवाड्यातील महिलांचे योगदान	शिंदे ज्योती अर्जुन	४१-४५
७	हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात विद्यार्थी चळवळीचे योगदान	प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	४६-५३
८	हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मराठी वर्तमानपत्रे	डॉ. सतिश कदम	५४-५८
९	थोर स्वातंत्र्य सेनानी गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे जीवन व कार्य : एक अवलोकन	डॉ. शारदा कदम	५९-६२
१०	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामात महिलांचे योगदान	डॉ. सुवर्णा भाऊसाहेब पाटील	६३-६६
११	मराठवाडा मुक्ती संग्रामात मार्तंडराव नाईक यांचे योगदान	डॉ.राजाराम रा पिंपळपल्ले	६७-७१
१२	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात जालना जिल्ह्यातील महिलांचे योगदान	विनकरे वैशाली प्रभाकर	७२-७८
१३	मराठवाडा मुक्ती संग्रामात काशिनाथ नावंदर यांचे योगदान	श्री. दराडे नवनाथ एकनाथ	७९-८२
१४	निजाम राजवट : हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांचा सहभाग	सोनु बबन गवळी	८३-९१
१५	हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामात मातंग समाजाचे योगदान	सुहास नाईक	९२-९६
१६	स्वतंत्र भारताचे राजकीय एकिकरण् आणि हैदाबाद मुक्तीसंग्राम्	ओंकार केने	९७-१००
१७	निजामकालीन मराठवाडा - कृषी आणि जमीन महसुल पध्दती	डॉ. म्हस्के अमोल	१०१-१०४
१८	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान.	डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते	१०५-१११

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात विद्यार्थी चळवळीचे योगदान

प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर
मो. क्र. ९४२२५६४८५९
मेल: sarjeraobansode72@gmail.com

हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थी चळवळ वंदेमातरम आंदोलनामुळे प्रकाश झोतात आली. तिने निजाम विरोधी आंदोलनाची व्यापती राष्ट्रीय स्तरापर्यंत वाढविली. त्यातून हैदराबाद संस्थानातील राष्ट्रीय लोकशाही आंदोलनाला ताकद देणारे अनेक कार्यकर्ते आणि नेते निर्माण झाले. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनात वंदेमातरम आंदोलन प्रामुख्याने वंदेमातरम गीत म्हणण्याचा अधिकार प्राप्त करण्यासाठी म्हणजे धार्मिक हक्कासाठी हिंदू विद्यार्थ्यांनी केले होते अशी

नोंद घेतली आहे. परंतु मुलतः हे आंदोलन विद्यार्थ्यांच्या विविध मागण्यांसाठीचे आंदोलन होते. त्यात राष्ट्रवादी चळवळीचे त्यांना मार्गदर्शन आणि मदत मिळाल्याने त्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीला पूरक भूमिका घेतली. निजामाच्या प्रतिगामी धोरणामुळे हैदराबाद संस्थान सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक बाबतीत मागास राहिले होते. हैदराबाद संस्थानात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार मर्यादित झाला होता. तरी ब्रिटिश भारतातील आधुनिकता, राष्ट्रीय शिक्षण, भारतीयांचा ब्रिटिश वसाहतवादाविरुद्धचा लढा, त्याचे नेतृत्व करणारे नेते, त्यांचे विचार इत्यादीमुळे हैदराबाद संस्थानातील लोकजीवन प्रभावित झाले होते. त्यातूनच हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या नेतृत्वाखाली निजामाच्या निरंकुश राजसत्तेविरुद्ध लढा उभा राहिला. मर्यादित शैक्षणिक सुविधा आणि निजामाच्या संकुचित शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षण फक्त उच्चभ्रू आणि शासनकर्त्या वर्गापूर्तेच मर्यादित होते. हिंदू उच्चभ्रू (ब्राह्मण) समाजातील विद्यार्थी वर्गात जागृती झाल्यानंतर विद्यार्थी चळवळीच्या संघटनास सुरुवात झाली. संख्यात्मक दृष्ट्या विचार करता हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थी वर्ग ब्रिटिश भारतातील विध्यार्थी वर्गाच्या तुलनेत मर्यादित होता. तरी ब्रिटिश भारतातील विद्यार्थ्यांप्रमाणेच हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थ्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात आणि निजामविरोधी आंदोलनात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यामुळे विद्यार्थी आंदोलनाचे हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील योगदान आणि त्याचे वास्तव समजून घेण्याच्या हेतूने प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन केले आहे. त्यासाठी प्राथमिक साधन म्हणून समकालीन लेखनाचा

आधार घेतला आहे. **निजामाच्या निरंकुश राजेशाही विरोधातील हैदराबाद मुक्तिसंग्रामास पूरक व पोषक असलेल्या**[१] विद्यार्थी चळवळीचा आभ्यास वंदेमातरम चळवळी पूर्वीची विद्यार्थी चळवळ आणि वंदेमातरम व त्यानंतरची विद्यार्थी चळवळ या दोन टप्प्यात करावा लागतो.

हैदराबाद संस्थानातील साहित्य संघ, ग्रंथालय व वाचनालये यांच्या उपक्रमातून हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थी वर्ग एकत्रित येण्यास सुरुवात झाली होती. **प्रारंभीच्या काळात निजाम शासनाचे अशा उपक्रमावर निर्बंध नव्हते**[२]. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात विद्यार्थी संघटित होण्यास फारशा अडचणी आल्या नाहीत. हैदराबाद संस्थानातील सामाजिक, शैक्षणिक व साहित्य परिषदांप्रमाणे वाचनालये, साहित्य संघ व ग्रंथालये यांच्या कार्यामागे भाषिक व सांस्कृतिक संवर्धनाची भावना होती. त्यांचे सदस्य असणाऱ्या विद्यार्थी वर्गामध्ये भाषिक आणि सांस्कृतिक संवर्धनाची जाणीव प्रधान होती. त्यानुसार त्यांनी आपल्या चळवळीची दिशा निश्चित केली.

इ. स. १९२५ मध्ये हैदराबाद संस्थान विद्यार्थी संमेलन हैदराबाद संस्थानात संपन्न झाले[३]. तेव्हापासून निजाम राजवटीत तेलगू, कानडी व मराठी भाषेची होणारी गळचेपी आणि उर्दूचा प्रशासनाबरोबरच शिक्षणाच्या क्षेत्रातील आग्रह यामुळे विद्यार्थी चळवळ संघटित होण्यास गती मिळाली. हैदराबाद संस्थानातील विवेकवर्धनी शाळा, गुलबर्गा येथील नूतन विद्यालय व औरंगाबाद येथील सरस्वती भुवन आदी शाळा विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय शिक्षणाचे धडे देण्याचे काम करत होत्या. हिंदू - मुस्लिम विद्यार्थ्यांबाबत उस्मानिया विद्यापीठ आणि निजाम प्रशासनाच्या भूमिकेमुळे ते अधिक हेतुपूर्वक संघटित होऊ लागले. **हैदराबाद संस्थानातील शाळा, महाविद्यालये, उस्मानिया विद्यापीठ आणि वसतिगृहात भोजनाच्या वेळीही गणवेशाची सक्ती करणारे विद्यापीठ प्रशासनाचे आदेश**[४] तसेच निजाम शासन व विद्यापीठ प्रशासनाची हिंदू - मुस्लिम विध्यार्थ्यांबाबताची पक्षपाती धोरणे, विद्यापीठाच्या वसतिगृहात मुस्लिम विद्यार्थ्यांप्रमाणेच हिंदू विद्यार्थ्यांनाही स्वतंत्र प्रार्थना गृह मिळावे आणि उस्मानिया विद्यापीठातील अभ्यासक्रम (इस्लाम संस्कृती केंद्रित) इत्यादी संबंधित विद्यार्थ्यांच्या विविध मागण्या व प्रश्नांच्या अनुषंगाने हैदराबाद संस्थानात विद्यार्थी चळवळीने अधिक जोर धरला. **त्यातून संघटित होऊन पुढे आलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गटाचा उल्लेख द. ग. देशपांडे स्नेहाळ घोळका असा करतात**[५]. आपापल्या हितसंबंधाच्या रक्षणाच्या दृष्टीने हिंदू व मुस्लिम विद्यार्थ्यांचे संघटन उस्मानिया विद्यापीठात होत गेले. हैदराबाद शहराबाहेर तेलंगणा, कर्नाटक व मराठवाड्यातही विद्यार्थ्यांचे संघटन होऊन विद्यार्थी चळवळ गतिमान झाली. वंदेमातरम पूर्व विद्यार्थी चळवळ हैदराबाद शहरात विशेषता उस्मनीय विद्यापीठ आणि काही इंटरमिजीयट कॉलेजच्या ठिकाणी केंद्रित होती. त्यात हैदराबाद संस्थानाच्या त्रिभाषिक प्रदेशातून आलेल्य उच्चभ्रु (विशेषता ब्राह्मण) समाजातील विदयार्थ्यांचा समावेश होता. त्यामुळे उच्चभ्रू जाणीवांच्या परिघातच

हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थी संघटन आणि विद्यार्थी चळवळ प्रामुख्याने उभी राहिली.

वंदेमातरम आणि त्यानंतरची विद्यार्थी चळवळ -

हैदराबाद संस्थानातील उस्मानिया विद्यापीठात त्यावेळी काही वसतिगृहे खास मुस्लिम विद्यार्थ्यांसाठी व काही हिंदू विद्यार्थ्यांसाठी राखीव असत. **उस्मनीय विद्यापीठातील अधिकारी अशा आग्रही मताचे होते की, मुस्लिम धर्मीय नीतिशास्त्र (दिनियात) जात, धर्म व पंथनिरपेक्ष सर्वच हिंदू-मुस्लिम विद्यार्थ्यांना सक्तीने शिकविले पाहिजे[६].** त्यामुळे उस्मानिया विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांमध्ये असंतोष निर्माण होत होता. त्याचवेळी राष्ट्रीय स्तरावरील स्वातंत्र्य चळवळीचा विशेषता भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, आर्यसमाज, कम्युनिस्ट, हिंदू महासभा, शेड्युल कास्ट फेडरेशन इत्यादीच्या कार्याचा प्रभाव हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थ्यांवर पडत होता. त्यातून भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात प्रेरणादायी ठरलेल्या वंदेमातरम गीताने सभा, कार्यक्रम आणि बैठकांची सुरुवात करण्याचे उस्मानिया विद्यापीठातील मुस्लिमेत्तर विद्यार्थ्यांनी ठरवीले. सप्टेंबर १९३८ पासून उस्मनीया विद्यापीठातील वसतिगृहात विद्यार्थ्यांनी प्रार्थनेच्यावेळी वंदेमातरम गीत म्हणण्यास सुरुवात केली होती. मातृभूमीची उपासना, पारतंत्र्यातून मुक्ती आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीची प्रेरणा तेवत ठेवण्याचे काम भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात वंदेमातरम गीताने केले होते. **वंदेमातरम गीत राजकीय चळवळीचे गीत असल्याने ते धार्मिक प्रार्थनेच्या सदराखाली येत नाही[७]** अशी भूमिका निजाम प्रशासनाची होती. परंतु विद्यार्थी त्याला दाद देत नव्हते. त्यामुळे वंदेमातरमचा विषय संपूर्ण उस्मानिया विद्यापीठात चर्चेला जाऊ लागला होता. **प्रार्थनागृहात हिंदू विद्यार्थी फक्त वंदेमातरम गीतच म्हणत नव्हते तर वेदातील ऋचा आणि श्लोक म्हणत होते. परंतु विद्यापीठ आणि निजाम प्रशासनाचा आक्षेप फक्त वंदेमातरम गीत म्हणण्याला होता[८].** यावरून उस्मानिया विद्यापीठाच्या वसतिगृहात हिंदू विद्यार्थ्यांच्या धार्मिक कृतीला विरोध नव्हता तर वंदेमातरमच्या निमित्ताने हैदराबाद संस्थानात सुरु होऊ घातलेल्या राजकीय आंदोलनाला विद्यापीठ आणि निजाम प्रशासनाचा विरोध होता. मुस्लिम विद्यार्थी त्यांच्या भोजन कक्षात मौला-मौलवींची व्याख्याने आयोजित करू शकत होते. त्याप्रमाणे हिंदू विद्यार्थ्यांच्या भोजन कक्षात हिंदू शास्त्री, पंडित यांची व्याख्याने का होऊ नयेत? या विचारातून हिंदू विद्यार्थ्यांनी आपल्या भोजन कक्षात हिंदू सणाच्या निमित्ताने विविध हिंदू नेत्यांची व्याख्याने आयोजित करण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्यासारख्या निजाम विरोधी चळवळीत काम करणाऱ्या नेतृत्वाचाही समावेश होता. त्यामुळे हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थी चळवळीला निजाम विरोधी लढ्यात उतरण्यास एक प्रकारे प्रोत्साहन मिळत गेले.

निजाम शासनाचे इंटरमिजिएट कॉलेज व मुलांचे एक वस्तीगृह त्या काळात मराठवाड्यातील औरंगाबाद या ठिकाणी होते. तेथे विष्णू गोविंद कर्वे नावाचे शिक्षक

विद्यार्थ्यांना राष्ट्रवादी विचाराची शिकवण देत होते. त्याला गोविंदभाई श्रॉफ शिक्षक म्हणून तेथे आल्यावर अधिक गती आली. नोव्हेंबर १९३८ मध्ये निजाम शासनाने गोविंदभाई यांना बडतर्फ केले. त्यामुळे तेथील विद्यार्थी वर्ग अस्वस्थ झाला. त्यांनी १४ नोव्हेंबर १९३८ पासून वंदेमातरम गीत म्हणून म्हणण्यास सुरुवात केली. कॉलेजचे प्राचार्य श्री मोहिनुद्दीन यांनी त्यावर बंदी घातली. परंतु त्याचवेळी उस्मानिया विद्यापीठात हिंदू विद्यार्थी वंदेमातरम गीत प्रार्थना म्हणून म्हणत असल्याची माहिती औरंगाबाद येथील विद्यार्थ्यांना मिळाली. **तेव्हा प्राचार्यांच्या बंदी आदेशाविरुद्ध, आमच्यावर अशी बंदी का? असा प्रश्न उपस्थित करत विद्यार्थ्यांनी १५ नोव्हेंबर १९३८ रोजी अन्नसत्याग्रह सुरू केला**[९]. त्यामुळे औरंगाबाद कॉलेजमधील वातावरण गरम झाले. प्रकरण विद्यापीठाचे कुलगुरू आणि उच्च शिक्षण मंत्र्यापर्यंत गेले. निजाम शासनाच्या आदेशाविरोधात जाऊन वंदेमातरम म्हण्याची भूमिका औरंगाबात येथील विद्यार्थ्यांनी घेतली. त्यामुळे एक चळवळ म्हणून वंदेमातरम चळवळ प्रथम मराठवाड्यातून सुरू झाली. वंदेमातरम गीतातून प्रतीत होणारी मातृभूमीची कल्पना हैदराबाद संस्थानाहून वेगळी आहे. ती हैदराबाद संस्थान आणि निजामशाही विरोधी आहे, अशी भावना मुस्लिम विद्यार्थी आणि निजाम प्रशासनाची होती. त्यामुळे **हिंदू विद्यार्थी वस्तीगृहाच्या प्रार्थनागृहात प्रार्थना म्हणून जे गीत (वंदेमातरम) म्हणत आहेत. ते धार्मिक गीत नसून राजकीय आहे. ते हैदराबाद संस्थान आणि निजामशाही विरोधी आहे. त्याने मुस्लिमांच्या धर्म भावना दुखावल्या जात आहेत अशा तक्रारी शिक्षण मंत्री व कुलगुरु यांच्याकडे मुस्लिम विद्यार्थ्यांनी करण्यास सुरुवात केली**[१०]. याच दरम्यानच्या काळात मद्रास विधानसभेत लालजान नावाच्या सदस्यांने विधानसभेत वंदेमातरम म्हणण्यास आक्षेप घेतला. त्याचा फायदा घेत **निजाम शासनाने १८ नोव्हेंबर १९३८ रोजी संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात वंदेमातरम गीतावर बंदी घातली**[११]. त्याचा भंग करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी परिणाम भोगण्याची तयारी ठेवावी असा आदेश कॉलेज आणि विद्यापीठ प्रशासनाने काढला. त्यानंतर हैदराबाद संस्थानातील मुस्लिम विद्यार्थ्यांची वंदेमातरम विरोधी प्रती चळवळ उदयास आली. त्यांच्या विरोधाला न जुमानता उस्मानिया विद्यापीठातील मुस्लिमेत्तर विद्यार्थ्यांनी विद्यापीठ प्रशासनाच्या बंदी आदेशाच्या विरोधात ३० नोव्हेंबर १९३८ पासून संप व बहिष्कार पुकारला. त्याला प्रतिसाद देत **औरंगाबाद शहरातील ३७५ शालेय विद्यार्थ्यांपैकी ३०० विद्यार्थ्यांनी संपात सहभाग घेतला होता**[१२]. **वंदेमातरम गीतावरील बंदीचा निषेध म्हणून निजाम आणि त्याच्या राज्याला दीर्घायुष्य चिंतणारी प्रार्थना म्हणण्यासही विद्यार्थ्यांनी नकार दिला**[१३]. त्यामुळे राजकीय अर्थाने विद्यार्थ्यांची हि भूमिका हैदराबाद संस्थानातील इतर राजकीय संघटनांच्या तुलनेत आक्रमक आणि जहाल होती. त्यामुळे वंदेमातरम गीताच्या निमित्ताने हिंदू विद्यार्थ्यांनी सुरु केलेल्या

समानतेच्या आग्रहात राजकीय संघर्षाचा वास निजाम शासनाला येत होता. त्यामुळे निजाम प्रशासनाने विद्यार्थ्यांचे हे आंदोलन दडपण्याचे प्रयत्न सुरू केले. त्यावेळी मात्र हैदराबाद संस्थानातील राष्ट्रवादी संघटना विद्यार्थ्यांच्या मदतीसाठी मैदानात उतरल्या. त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या मागण्यांना पाठिंबा देत, त्यांना मदत करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे विद्यार्थी चळवळीला राजकीय चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले.

निजाम प्रशासनाने आंदोलनात सहभागी विद्यार्थ्यांना विद्यापीठ व शाळांमधून काढून टाकण्याचे आदेश दिले. त्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी विद्यार्थ्यांची केंद्रीय कृती समिती स्थापन करण्यात आली. **तिच्या अध्यक्ष पदी अच्युत रेड्डी यांची तर चिटणीस म्हणून श्री नरेंद्र दत्त यांची निवड करण्यात आली होती. मराठवाड्यातील कॉ. व्हि. डी. देशपांडे यांनी या सदस्य म्हणून कार्य केले होते. त्या समितीच्या सल्लागार समितीत मराठवाड्यातील हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसचे कार्यकर्ते गोविंद भाई श्रॉफ यांना विद्यार्थ्यांनी घेतले होते**[१४]. अल्पावधीतच वंदेमातरम चळवळीचा प्रसार संपूर्ण हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थ्यांमध्ये झाला. **वंदेमातरम आंदोलनात सहभागी झालेल्या हैदराबाद संस्थानातील शाळा व महाविद्यालयातील १२०० पेक्षा अधिक विद्यार्थ्यांना निजाम शासनाने काढून टाकले**[१५]. तरीही विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाची तीव्रता कमी न होता वाढतच होती. विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाची तीव्रता आणि निजाम शासनाच्या दडपशाहीमुळे संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात निजाम विरोधी जनमत तयार होऊ लागले होते. त्यामुळे निजाम शासनाने वंदेमातरम सोडून विद्यार्थ्यांच्या इतर सर्व मागण्या मान्य करण्याची तयारी दाखवली. परंतु विद्यार्थी वंदेमातरम गीतावर अडून राहिले. त्यातून विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनातील राजकीय भाव स्पष्ट होतो. विद्यार्थी आणि शासनाच्या टोकाच्या भूमिकांमुळे विद्यार्थ्यांचे आंदोलन अधिक चिघळले. अशावेळी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून अण्णामलाई, बनारस हिंदू विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ, मद्रास विद्यापीठ येथे विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळवून देण्याचा प्रयत्न कृती समितीने केला. परंतु या सर्वांनी तांत्रिक कारण सांगत आंदोलनातील विद्यार्थ्यांना प्रवेश नाकारला. बनारस हिंदू विद्यापीठासारख्या हिंदुत्ववादी विद्यापीठानेही विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला नाही. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील संघर्षाचा हिंदू - मुस्लिम संघर्षाचा अन्वयार्थ लावणाऱ्या धर्मकेंद्रित इतिहासाकारांनी हि गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. शेवटी नागपूर विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू टी. जे केदार यांनी या विद्यार्थ्यांना आपल्या विद्यापीठात प्रवेश देऊ केला. तर आंदोलनात सहभागी झालेल्या शालेय विद्यार्थ्यांची व्यवस्था खामगाव, अहमदनगर व येवला येथे करण्यात आली होती. त्यावेळी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे वेगळे माध्यम आणि आर्थिक अडचणी या सारख्या समस्यांचा सामना करावा लागला. त्यामुळे अनेक विद्यार्थी आपले शिक्षण अर्धवट सोडून

राजकीय चळवळीत उतरले. परिणामी निजाम राजवटीविरोधी राजकीय चळवळीची व्याप्ती वाढण्यास मदत झाली. **वंदेमातरम चळवळीत सहभागी विद्यार्थ्यांच्या आडचणी सोडविण्यासाठी श्री रामचंद्र अंतू आणि श्री लक्ष्मणराव गानू यांच्या नेतृत्वाखाली विद्यार्थ्यांची एक पालक समिती स्थापन केली**[१६]. तिच्या पुढाकाराने आर्थिक निधी संकलन करून विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत देऊ केली. त्याशिवाय कृती समितीने आंदोलनाला राष्ट्रीय स्तरावरील नेते व संघटनांचे मार्गदर्शन व मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. **विद्यार्थी कृती समितीच्या पदाधिकाऱ्यांनी वर्धा येथे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची भेट घेऊन विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन आणि मदत करण्याची विनंती केली. पंडित नेहरू यांनी कॉंग्रेसच्या त्रिपुरा अधिवेशनात विद्यार्थ्यांचा हा प्रश्न मांडून शक्य ती मदत मिळवून देण्याचे आश्वासन दिले**[१७]. त्यानुसार राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या त्रिपुरा अधिवेशनात हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थ्यांचा स्वतंत्र मेळावा आयोजित करण्यात आला. म. गांधी, पं. नेहरू, सुभाषचंद्र बोस इत्यादी राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या नेत्यांनी मेळाव्याला भेटी दिल्या व मार्गदर्शन केले. राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या याच अधिवेशनात विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाला पाठिंबा देणारा ठराव समंत करण्यात आला. भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसने निजामविरोधी आंदोलनाला समर्थन आणि पाठींबा दिल्याने हैदराबाद संस्थानातील निजाम विरोधातील संघर्षाला राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. हैदराबाद संस्थानात कामगारांप्रमाणेच विद्यार्थ्यांच्या विविध प्रश्नांवर कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांनी विद्यार्थी चळवळ संघटित करण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी ठिकठिकाणी विद्यार्थी युनियन स्थापन करण्यात आल्या. **नांदेड जिल्ह्यात गोपाळराव कुर्तडीकर यांनी अध्यक्ष व गंगाधर आप्पा बुरांडे यांनी चिटणीस म्हणून त्यात काम केले होते**[१८]. विद्यार्थ्यांच्या चळवळीने निजाम सत्तेविरोधातील राष्ट्रीय लढ्याचा संदेश गावागावापर्यंत, घराघरापर्यंत पोहोचवण्याचे काम केले.

हैदराबाद संस्थान आणि संस्थानाबाहेर राष्ट्रीय पातळीवर विद्यार्थी चळवळीला मिळालेल्या पाठींब्यामुळे निजाम प्रशासनाला विद्यार्थ्यांच्या मागण्याची दाखल घ्यावी लागली. त्यानुसार निजाम व विद्यार्थी कृती समिती यांच्यात विद्यार्थ्यांच्या मागण्यांवर वाटाघाटी झाल्या. म. गांधी सारख्या मोठया नेत्यानेही यात लक्ष घातले, **त्यांनी हैदराबाद संस्थांनाचे तत्कालीन पंतप्रधान सर अकबर हैदरी यांच्याशी बराच पत्रव्यवहार केला**[१९]. परंतु त्यातून निश्चित काहीच निष्पन्न झाले नाही. शेवटी २५ जून १९३९ रोजी निजाम शासनाने एकतर्फी निर्णय घेऊन वंदेमातरम गीतावरील बंदी कायम ठेवत विद्यार्थ्यांच्या इतर मागण्या मान्य केल्याचे जाहीर केले. यानिमित्ताने हैदराबाद संस्थानाच्या इतिहासात प्रथमच कांही अंशी का असेना निजामाच्या निरंकुश राजसत्तेला लोकशक्ती समोर नमावे लागले. उस्मानिया विद्यापीठ आणि इतर शैक्षणिक संस्थात राबविला जात असलेल्या अभ्यासक्रमात सुधारणा, गणवेशाबाबत सवलती आदी विद्यार्थ्यांच्या मागण्या निजाम

शासनाने मान्य केल्या. विद्यार्थ्यांच्या या आंदोलनाने निरंकुश निजाम राजवटीच्या विरोधातील संघटनात्मक लढायाचा पाया घातला. प्रत्यक्ष लढाईच्या वेळी कार्यकर्त्यांची फळी त्यांच्यातून निर्माण झाली. हे हैदराबाद मुक्तिलढ्यात विद्यार्थी चळवळीचे सर्वात मोठे योगदान आहे.

निष्कर्ष:

- विद्यार्थी चळवळीच्या निमित्ताने भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसने निजामविरोधी आंदोलनाला समर्थन आणि पाठींबा दिल्याने हैदराबाद संस्थानातील संघर्षाला प्रथमच राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले
- निजाम काळात उच्च शिक्षण हे फक्त उच्च वर्गापुरतेच मर्यादित असल्याने विद्यार्थी चवळीत उच्चवर्णीय विद्यार्थी प्रामुख्याने आघाडीवर असल्याचे दिसते.
- निजाम आणि त्याच्या राज्याला दीर्घायुष्य चिंतणारी प्रार्थना म्हणण्यास नकार देत हैदराबाद संस्थानातील इतर संघटनांच्या तुलनेत सर्वात प्रथम निजाम राजवटीच्या विरोधात उघड राजकीय भूमिका घेण्याचे म्हत्वाच्चे काम विद्यार्थी चळवळीने केले.
- हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थ्यांचे आंदोलन केवळ वंदेमातरमसारख्या गीताची अर्चना करण्यासाठी झाले नव्हते तर ते राष्ट्रवादी चळवळीच्या प्रभावातून झालेले राजकीय आंदोलन होते.
- वंदेमातरम आंदोलनात भाषिण सांस्कृतिक संवर्धनाचा आकृतीबंध प्रधान आहे.

संदर्भ:

१. खडकेकर बाळकृष्ण, **"हैदराबाद मुक्तिलढ्याची जडणघडण"**, इसाप प्रकाशन, नांदेड, २०१४. पृ. ९७

२. देशपांडे द. ग., **"संस्थान हैदराबादचे स्वातंत्र्य आणि लोक स्थिती'**, साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद,१९९८, पृ. ३०-३१

३. कित्ता, पृ. ३८ - ३९

४. कित्ता, पृ. ६०

५. कित्ता, पृ. ६१.

६. देसाई व्ही. एच. (लेख), "वंदेमातरम चळवळ: विद्यार्थ्यांच्या पुरुषार्थाचा आविष्कार", मराठवाडा दिवाळी अंक १९७२, औरंगाबाद पृ. १०१.

७. देशपांडे द. ग., उपरोक्त, पृ. ६४

८. कित्ता, पृ. ६४.

९. खडकेकर बाळकृष्ण, उपरोक्त. पृ. ९७

१०. ब्रह्मनाथकर वि. गो, हिंदू अस्मितेचा हुंकार, भारतीय इतीहास संकलन समिती, महाराष्ट्र, २०००, पृ. ३४०

११. खडकेकर बाळकृष्ण, उपरोक्त. पृ. ९७

१२. काशिनाथ नावंदर, **"जीवावर उदार- औरंगाबाद**

जिल्ह्याचा स्वातंत्र्य लढा", बाबुराव जाधव, अध्यक्ष औरंगाबाद जिल्हा स्वातंत्र्य सैनिक समिती, औरंगाबाद, पृ. २० - २१.

१३. देसाई व्ही. एच., उपरोक्त, पृ. १०३

१४. कित्ता पृ. १०३.

१५. भालेराव अनंत, **"हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मराठवाडा"**, स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन केंद्र औरंगाबाद, पृ. १४३.

१६. देसाई व्ही. एच., उपरोक्त, पृ. १०३

१७. कित्ता, पृ. १०४.

१८. कुर्तडीकर गोपाळराव, **"निजाम विरोधी आंदोलन- माझी स्मरणिका"**, कॉम्रेड गोविंद पानसरे अमृत महोत्सवी समिती, कोल्हापूर, २००९, पृ. २३.

१९. भालेराव अनंत, उपरोक्त, पृ. १४६

UGC Care Listed Journal

ISSN-0976-5425

मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद
(छत्रपती संभाजीनगर)

History Research Journal

Issue - XXXI

इतिहास संशोधन पत्रिका

अंक एकतीस

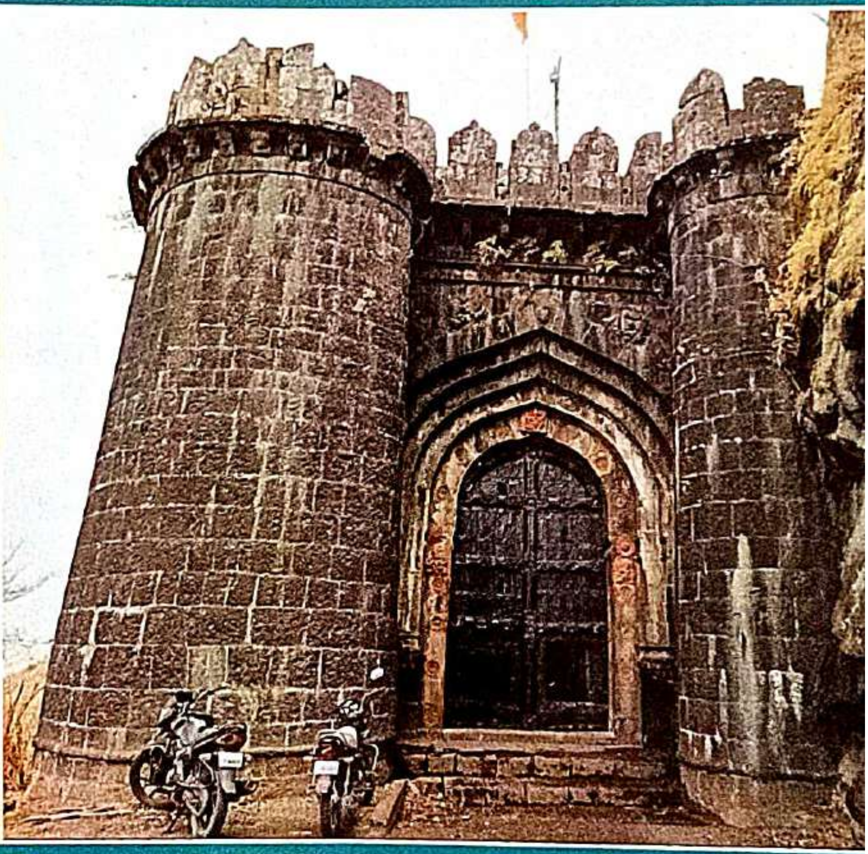

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ रोडे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शिर्षक
	श्री. प्रभाकरराव कुलकर्णी	१५	उद्घाटन सत्रातील भाषण
	डॉ. प्रकाश मा. मसराम	२९	ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीतील नवे प्रवाह : अन्वयार्थ, मीमांसा व आवश्यकता
	प्राचीन विभाग		
१.	Mr. Ravi Dinkar Khillare	४३	Buddhist Sects in Deccan in Post Mauryan Period
२.	Mr. Siddharth R. Dawane	५२	Jivaka - A physician from Ancient India
३.	श्री. वैजनाथ विश्वनाथ काळदाते	६४	नागनाथ मंदिरावरील भैरव मूर्ती : एक शिल्प : शास्त्रीय अभ्यास
४.	डॉ. संजय पाईकराव	६९	औरंगाबाद बौद्ध लेणी शिल्पातील अष्टभय जातक शिल्प-एक नवे आकलन
५.	डॉ. जगदीश व्यं. भेलोंडे	७९	शंख व शंखमूर्ती
६.	श्री. नीळकंठ विष्णू काळदाते	८७	नागनाथ मंदिरावरील षडानन कार्तिकेय मूर्ती : एक अभ्यास
७.	डॉ. सुभाष बेंजलवार	९४	सातवाहनकालीन कला - स्थापत्यातून प्रतिबिंबित होणारा सांस्कृतिक समन्वय
	गोषवारा		
१.	श्रीमती अनिता प्रल्हाद आढागळे	९९	महायान पंथातील स्त्रीवादी दृष्टिकोन : विशेष संदर्भ औरंगाबाद लेणी
२.	श्रीमाला के. जी.	१०१	शिरुर अनंतपाळ येथील चालुक्य शैलीतील मूर्तिशिल्पांची निरीक्षणे
	मध्ययुगीन विभाग		
१.	डॉ. अनिल सिंगारे	१०५	छत्रपती शिवरायांचे पुरोगामित्व
२.	प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	११०	पेशवे - निजाम संबंध : एक चिकित्सक आकलन

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शिर्षक
३.	डॉ. नितीन बावळे	११७	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या यशाचे रहस्य - युद्धनीती
४.	डॉ. नारायण सूर्यवंशी	१२२	महाराष्ट्रातील यादवांची हिंदू सत्ता व तिचा शेवट : एक अभ्यास
५.	Dr. Aneesa Iqbal Sabir	१२८	Emperor Aurangzeb: An Educationist
	गोषवारा		
१.	श्री. कृष्णा बबनराव काळे	१४०	संत एकनाथांच्या जीवनातील गुरुंचे स्थान व त्यांनी केलेला गुरुंचा गौरव
	आधुनिक विभाग		
१.	Dr. Dhanaji Baburao Masal	१४५	Women's Participation in Freedom Movement in Solapur
२.	श्रीमती सीमा सुर्यभान जाधव	१५१	१९ व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळी : विशेष संदर्भ 'सत्यशोधक समाज'
३.	डॉ. विठ्ठल व्यंकटराव घुले	१५८	जातिव्यवस्था आणि स्त्रीमुक्ती
४.	डॉ. एस. डी. सावंत	१६९	जम्मू आणि काश्मीरचे भारतासोबतचे विलीनीकरण
५.	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी	१७४	आर्थिक राष्ट्रवादातून भारतीय राष्ट्रवादाची जडणघडण
६.	डॉ. एम. डी. दामाजीवाले	१८०	निजाम राज्यातील शिवलिंग देशमुख व रामराव ऊर्फ जंगबहाद्दुरचा लढा
७.	डॉ. ओमशिवा लिगाडे	१८७	संशोधन आणि अन्वयार्थ : सहसंबंध
८.	डॉ. विजय पांडुरंगराव कुलकर्णी	१९२	वि. दा. सावरकरांच्या सैनिकीकरण सिद्धांताची वर्तमान उपयुक्तता
९.	श्री. संदीप भरतराव कुमठेकर	१९९	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील स्वतंत्रता सेनानी : पं. श्रीनिवासराव कुमठेकर

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शिर्षक
१०.	श्रीमती मधुरा वामनराव जगताप	२०९	जातीविरोधी चळवळीतील वैचारिक क्रांतिशलाका - गेल ऑम्वेट
११.	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे	२१३	गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिंकचे कार्य
१२.	श्रीमती मायादेवी साहेबराव खळ्गे	२२०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व अस्पृश्य चळवळीतील शिलेदार
	गोषवारा		
१.	श्री. आनंद मारोतीराव पौळकर	२२६	मानव व पृथ्वी यांच्या सहसंबंधाचा पर्यावरणीय इतिहास
२.	श्रीमती हाजेरा बानो अजहर आफाख	२२७	रेशमी रुमाल आंदोलन : एक परिचय
३.	डॉ. शामसुंदर दिनकर रत्नपारखी	२२९	हैद्राबाद राज्याची भौगोलिक रचना (सन १७४७ - १९४८)
	संकिर्ण		
१.	मराठवाडा इतिहास परिषद : अधिवेशने (दृष्टिक्षेपात)	२३१	
२.	मराठवाडा इतिहास परिषद : अजीव सभासद यादी	२३७	
३.	मराठवाडा इतिहास परिषद : संशोधन पत्रिका स्थायी सभासद यादी	२४५	
४.	मराठवाडा इतिहास परिषद : उत्कृष्ठ शोध निबंध पारितोषिके विजेते	२५०	

२

पेशवे-निजाम संबंध : एक चिकित्सक आकलन

प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

मराठे-निजाम संबंध मराठ्यांच्या राजकारणाला सदैव प्रभावित करणारा महत्त्वाचा घटक राहिला आहे. हिंदुस्थानातील राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेत निजाम-उल-मुल्कने १७२४ मध्ये हैद्राबाद मुघल सुभेदार मुबारिझखान याचा साखरखेडच्या लढाईत पराभव करून स्वतःची सत्ता दक्षिणेत स्थापन केली.[१] तेव्हापासूनच निजामाने संपूर्ण हिंदुस्थानचे राजकारण प्रभावित करण्यास सुरूवात केली होती. मराठ्यांच्या (पेशवे) सारखी प्रबळ आणि विस्तारवादी सत्ता अस्तित्वात असताना दक्षिणेत निजाम आणि म्हैसूरसारख्या प्रादेशिक सत्तांचा उदय मराठ्यांच्या पेशवे कालखंडातील यशावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. त्यामुळे मराठ्यांचा सत्ताविस्तार मध्यवर्ती ठेवून पेशव्यांच्या यशस्वितेचे कितीही गौरवीकरण केले तरी दक्षिणेतील निजाम आणि म्हैसूर राज्यांनी उत्तर आणि दक्षिणेच्या राजकारणात पार पडलेली भूमिका हे गौरवीकरण यशस्वी होऊ देत नाही. रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई यांनी मराठ्यांच्या इतिहासासंदर्भात म्हटल्याप्रमाणे मराठ्यांच्या ऐतिहासिक साधनांचा शोध ही अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. म्हणून जसजशी साधने उजेडात येतील तसतसे त्याचे पुनर्मूल्यांकन करणे अगत्याचे आहे.[२] या भूमिके-तून मराठे-निजाम संबंधाचे घटनात्मक आणि सैद्धान्तिक आकलन प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडले आहे. त्यासाठी मराठ्यांच्या इतिहासाचे ज्येष्ठ अभ्यासक रियासतकार सरदेसाई, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, सेतु माधवराव पगडी व त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनी मांडलेल्या भूमिकेचा आधार घेतला आहे. पेशवे कालखंडात मराठ्यांनी स्वीकारलेले पादशाही धोरण आणि त्यातून मराठी सत्तेला प्राप्त झालेले साम्राज्याचे स्वरूप व उत्तर हिंदुस्थानातील मराठ्यांच्या सत्ताविस्ताराची इतिहास अभ्यासक प्रामुख्याने चर्चा करतात

परंतु त्यामुळे मराठ्यांच्या सत्तेला अनेक वेळा धोका निर्माण झाला त्या निजाम आणि दक्षिणेतील राजकारणाबाबत पेशव्यांची भूमिका किती उत्साहवर्धक किंवा उदासीन होती याची चिकित्सा फारशी कोणी करताना दिसत नाही. त्यामुळे पेशव्यांच्या कार्यकाळाचे यथार्थ आकलन होत नाही. त्यासाठी पेशवे कालखंडातील मराठ्यांच्या उत्तरेकडील राजकारणाबरोबरच दक्षिणेतील राजकारणाची चर्चा होणे आवश्यक आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून उत्तर-दक्षिण राजकारणावर प्रभाव टाकणाऱ्या पेशवे-निजाम संबंधावर प्रस्तुत शोधनिबंधात चर्चा केली आहे. मराठे-निजाम संबंधांचा आपल्याला दोन भागांत विचार करावा लागतो.

(१) मोगल बादशहाचा प्रतिनिधी म्हणून

(२) स्वतंत्र राज्यकर्ता म्हणून निजाम.

निजाम-पेशवे संबंध स्वतंत्र निजाम राजवट अस्तित्वात येण्याच्या अगोदर-पासून म्हणजे १७१३ मध्ये मोगल बादशहा फारूखशियर यांनी दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून निजामाची नियुक्ती केल्यापासून आले होते.[३] मोगल बादशहाचे वजीरपद सोडून निजाम इ. स. १७२४ मध्ये दक्षिणेकडे आला. तेव्हापासून त्याचा पाडाव करण्याची संधी मराठ्यांना होती परंतु ती मराठ्यांनी साधली नाही. परिणामी दक्षिणेत निजामाचे राज्य कायम झाले जे मराठ्यांना शेवटपर्यंत पुरून उरले. घटनात्मक-दृष्ट्या मांडलिक संस्थानिक शाहू (मराठा) यांचे निजामाशी संबंध तो अधिकृत राज्य प्रतिनिधी असल्यामुळे सेवक-मालकपणाचे राहिले.[४] ब्रिटिश काळात गायकवाड, शिंदे, होळकर व निजाम यांचे ब्रिटिशांसोबत जसे संबंध होते अगदी तसे मराठे-निजाम संबंधाच्या मुळाशी बाळाजी विश्वनाथ यांनी आणलेल्या सरदेशमुखीच्या सनदेचा मुद्दा कळीचा होता. मोगलांचा सरदार असल्यापासून मराठा आणि निजाम संबंध सरदेशमुखीच्या सनदेवरून चिघळले होते. स्वतंत्र राज्य स्थापन केल्यानंतरसुद्धा निजामाने मराठ्यांच्या सरदेशमुखीच्या सनदेला विरोधच केला. त्यामुळे मराठे निजामाशी शेवटपर्यंत लढत राहिले परंतु अनेक वेळा त्यांनी युद्धात निजामाचा पराभव करूनही पूर्ण पाडाव केला नाही. प्रत्यक्ष तहामध्ये राजकीय मुत्सद्दीपणाच्या जोरावर निजाम स्वतःची सत्ता टिकविण्यात यशस्वी ठरला तर सरदेशमुखीच्या

सनदेमुळे मराठे मोगल साम्राज्याचे मांडलिक बनले. त्यामुळे मराठी सत्तेला साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. शिवछत्रपतींचा सार्वभौम राज्याचा विचार त्यामुळे मागे पडला. स्वत: राजा होण्याचे धोरण सोडून दिल्लीच्या बादशहाशी मांडलिकत्वाचे नाते ठेवत वागायचे हेच धोरण शाहू आणि पेशवे काळात रूढ झाले. दिल्लीची मोगल पातशाही कायम ठेवून तिच्या मांडलिकत्वाखाली हिंदूंची स्थिती कशी सुधारायची एवढेच त्यांचे धोरण राहिले.[१] पेशवे काळात मराठे सरदारांच्या (पेशव्यांसह) स्वार्थनिष्ठ राजकारणाने पेशवे-निजाम संबंध प्रभावित झाले होते. मोगल बादशहाचे शत्रू अहमदशहा अब्दाली आणि इतरांचा बंदोबस्त करण्यासाठी पेशव्यांची घोडी अटकेपार गेली परंतु उदगीरच्या लढाईत कमजोर पडलेल्या निजामाचा पूर्ण पाडाव करून शत्रू शेषही शिल्लक ठेवू नये, ही शिवकालीन राजनीती अमलात आणण्याचा विचार पेशव्यांच्या डोक्यात आला नाही. निजामाचा वेळीच पाडाव झाला असता तर दक्षिणेत परशुराम पंत प्रतिनिधी यांचे मराठेशाहीत एक सत्ताकेंद्र निर्माण झाले असते. ते पेशव्यास नको असल्याचे आपल्या लक्षात येते. त्यामुळे पेशव्यांनी निजामाचा पूर्ण पाडाव करण्याची भूमिका कधी घेतली नाही. इ. स. १८ व्या शतकात मराठ्यांनी साम्राज्य विस्ताराच्या अनुषंगाने आधी दक्षिण की उत्तर यावर चर्चेअन्ती स्वीकारलेल्या उत्तर केंद्रित धोरणातून याची प्रचीती येते. पेशव्यांच्या पुढाकाराने मराठ्यांनी उत्तर केंद्रित सत्ता विस्ताराचे (हिंदू पादशाही निर्मितीचे) धोरण स्वीकारले. परंतु त्यामुळे छत्रपती शाहूंच्या दरबारात उघड-उघड (प्रतिनिधी आणि पेशवे) दोन गट पडले. या दोन्ही गटांना एकत्र ठेवण्यात, त्यांच्यात समन्वय साधण्यात छत्रपती शाहू महाराज यांना अपयश आले. त्यांच्यातील दुही वाढत जाऊन त्याचा प्रभाव मराठे-निजाम संबंधावर झाला. पेशव्यांच्या आक्रमक आणि आग्रही भूमिकेमुळे या काळात शिवकालीन अष्टप्रधान मंडळाचे स्वतंत्र स्थान धोक्यात आले. एवढेच नाही तर छत्रपतींची सत्ता सीमित होऊन पेशवे अधिक प्रभावशाली बनले. मराठ्यांचे प्रमुख प्रधान म्हणून मराठ्यांच्या या कालखंडातील सर्व यशापयशाचे संपूर्ण दायित्व साहजिकच पेशव्यांकडे जाते. त्यामुळे बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांच्यापासून ते दुसऱ्या बाजीराव पेशवे यांच्यापर्यंत पेशवे मराठ्यांच्या यशापयशास उत्तरदायी ठरतात.

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड एकच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे अठराव्या शतकात मराठ्यांच्या राजनीतीचे स्वरूप उत्तरेत हिंदू पादशाही स्थापन करण्याचे होते. पहिल्या बाजीरावाने हिंदू पादशाहीची स्थापना करण्याची योजना छत्रपती शाहू महाराज यांच्यासमोर ठेवली. तेव्हापासून सर्वच पेशव्यांनी याच धोरणाचा पुरस्कार केला होता. असे असले तरी या संकल्पनेचे मूळ संकल्पक छत्रपती शिवाजी महाराज होते. त्या संकल्पनेच्या केंद्रस्थानी दक्षिण दाक्षिणात्यांची म्हणजे प्रथम दक्षिण सुरक्षित करून संपूर्ण उत्तर हिंदुस्थान ताब्यात घेणे ही भूमिका होती परंतु सर्वच पेशवे उत्तराभिमुख धोरण स्वीकारताना हे विसरल्याचे दिसते. त्यामुळे पेशव्यांनी प्रमाणापेक्षा अधिक उत्तराभिमुख धोरण स्वीकारल्यावर दक्षिण ही त्यांची मागील बाजू (पिछाडी) नेहमीच निजाम, हैदर अली, फ्रेंच, इंग्रज व पोर्तुगीजसारख्या शत्रूच्या आटोक्यात (असुरक्षित) राहिली. मराठ्यांच्या या देशी आणि विदेशी शत्रूंनी नेहमीच याचा फायदा उठवित मराठ्यांना वारंवार खिंडीत पकडले. याबाबत इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे असे म्हणतात की, पहिल्या बाजीरावाने दक्षिणेकडे दुर्लक्ष केल्याने दक्षिणेत निजाम, हैदर इ. शत्रू पुढे आले.[७] छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वप्नातील मराठा पादशाही स्थापन करताना पेशवे शिवकाळातील मराठी राज्यसत्तेचे ध्येय धोरण आणि राजनीती विसरल्याचे त्यांच्या उत्तर आणि दक्षिण विशेषतः निजाम धोरणावरून स्पष्ट होते. पहिले बाजीराव पेशवे यांनी आपल्या कारकीर्दीची पहिली ७-८ वर्षे दक्षिणेची व्यवस्था लावण्यात खर्ची घातली.[८] त्यावरून उत्तर केंद्रित राजकारण करताना दक्षिणेच्या राजकारणाचे महत्त्व त्यांच्या लक्षात यायला हवे होते परंतु तसे झाले नाही. त्याच्या मुळाशी दोन शक्यता दिसतात. त्या म्हणजे एक पहिल्या बाजीरावाचे अयोग्य राजकीय आकलन, राजकीय परिस्थितीच्या मर्यादा आणि दुसरी म्हणजे मराठा सरदारांमध्ये निर्माण झालेली राजकीय महत्त्वाकांक्षा. त्यामुळे बाळाजी विश्वनाथ यांनी दाखविलेल्या उत्तर केंद्रित मार्गाने मार्गक्रमण करताना पेशव्यांची निजामविषयक भूमिका त्यांच्या निजामा-बाबतच्या धोरणाच्या अपयशाचे कारण बनली होती. नाना फडणवीस यांच्या काळात-सुद्धा मोगल रक्षणाची प्रारंभिक अवस्थेतील पेशव्यांची मानसिकता कायम होती.

त्यामुळेच खडर्याच्या लढाईनंतर पेशव्यांच्या मनात असते तर निजामाचा कायमचा बंदोबस्त करणे त्यांना शक्य होते परंतु मोगलांच्याबद्दल पेशव्यांच्या मनात असलेल्या न्यूनगंडाच्या भावनेमुळे मोगल बुडवू नये, राखायचा आहे, अशी भूमिका पेशवे यांनी घेतली 'आपल्याला मानीत नाहीत व कदाचित आपणाहून वरचढ होतील म्हणून राज्यातील पराक्रमी माणसास सदा ठेचीत राहणाऱ्या पेशव्यांच्या धोरणामुळेच मराठा सत्ता कमकुवत झाली व निजाम अमर झाला.'[९] छत्रपती शिवाजी महाराजांचा मार्ग पेशव्यांनी अनुसरला असता तर हिंदुस्थानात एक नवीन संमिश्र समाज निर्माण झाला असता परंतु पेशवे त्यापासून दूर गेले होते. परिणामी त्यांचे दक्षिणच काय पण उत्तरेकडील धोरणही अपयशी ठरले होते.

शाहू-ताराबाई यांच्या संघर्षाच्या वेळी दक्षिणेत आलेल्या म्हणजेच पेशव्यांच्या उदयाच्या समकालीन उदयास आलेली निजामाची सत्ता मराठ्यांच्या ऱ्हासानंतरही कायम राहिली. त्यामागे मराठ्यांचे दक्षिण राजकारणातील अपयश आणि निजामाचे मुत्सद्दी राजकारण होते. छत्रपती शाहूंचे पाठीराखे सरदार सरदेशमुखी व चौथाईच्या उत्पन्नावर जगत असल्याने ती न देण्याच्या कृतीविरूद्ध तेवढ्यापुरतीच मोगल बादशहा व निजामाविरूद्ध त्यांनी भूमिका घेतल्याचे दिसते.[१०] पेशवे काळात मराठ्यांमध्ये बेबंदशाहीची बीजे पेरली गेले. तेच मुळात मराठ्यांच्या अप्पलपोटे-पणाच्या राजकारणातून. त्यामुळे मराठे तीन गटांत विभागले गेले. दक्षिणेत निजामाचे अंकित होऊन मोगली राज्यांची कायम राखणदारी करणारे चंद्रसेन, रंभाजी, नेमाजी इत्यादी मराठा सरदारांचा एक गट होता. दुसरा गट पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली मध्य महाराष्ट्रात होता तर तिसऱ्या गटात वारणेपासून तुंगभद्रा नदीपर्यंत जाऊन राहिलेले मराठे होते.[११]

अठराव्या शतकात मराठ्यांचे राजकारण या तीन गटांतील सरदारांनीच केले. त्या अनुषंगानेच पेशव्यांच्या राजकारणाची दिशा निश्चित झाली. कारण पेशव्यांचे यश हे इतर दोन गटांन कायम कमकुवत करण्यावर किंवा नष्ट करण्यावर विसंबून होते. त्यामुळे पेशवे-निजाम संबंध हे मराठेशाहीतील अशा गटबाजीच्या राजकारणाने प्रभावित झाले होते. पेशवाईच्या काळात मुघल सत्ता पूर्ण खिळखिळी

झाले होते परंतु ती पूर्णपणे मोडीत काढणे पेशव्यांना जमले नाही. त्यांचे थोडे अधिकार गेले व पानिपतवरून पळत परत आले पण उदगीरच्या लढाईत निजामाला जीवदान देऊन शत्रू शेषही शिल्लक ठेवू नये या शिवकालीन राजनीतीपासून पेशव्यांचे धोरण धोरण दूर गेल्याचे दिसते. त्यामागे पेशव्यांच्या मनात असलेली मुघल आणि निजामाच्या संरक्षणाची आणि राजकीय संभ्रमाची भावना दिसते. बाळाजी विश्वनाथच्या काळात शिंदे, जाधव, निंबाळकर, आटोळे, पांढरे इत्यादी मराठा सरदार मोगलांना मिळाले तर बाजीरावांच्या काळात चिमणाजी दामोदर, सेनापती दाभाडे एवढेच नाही तर स्वतः कोल्हापूरचे छत्रपती संभाजी इत्यादींनी निजामास सहायक भूमिका केली. नानासाहेब पेशवे यांच्या काळात तर छत्रपती ताराबाई, दाभाडे, गायकवाड, पवार, मुधोजी भोसले, बाबूजी नाईक हेच नव्हे तर पेशव्यांचे नोकर असणारे मल्हारराव होळकर व शिंदे निजामास जाऊन मिळतील, अशी पेशव्यास भीती वाटत होती.[१८] पेशव्यांच्या अव्यावहारिक उत्तराभिमुख धोरणामुळे दक्षिणेतल्या इतर सत्तांचा पराभव करून आपले सामर्थ्य वाढविण्यास आणि सत्ताविस्तार करण्यास निजामास अवकाश मिळाला. पेशवे, भोसले इत्यादी मराठेशाहीतील मातबर सरदार उत्तरेत बंगालमध्ये गुंतल्याच्या संधीचा फायदा निजामाने घेतला आणि आपल्या राज्याच्या सीमा वृद्धिंगत केल्या. त्या वेळी निजामाला पायबंद घालावा, असे पेशव्यांना वाटले नाही हे त्यांच्या राजकीय अनाकलनाचे द्योतक समजावे लागते. पेशव्यांनी दक्षिण बाजू म्हणजे दक्षिणेतील निजाम, हैदर इत्यादी शत्रूंची योग्य व्यवस्था लावून उत्तराभिमुख धोरणाचा अवलंब केला असता तर कदाचित उत्तर-दक्षिण राजकारणात आणि निजामाबाबत त्यांना अपयश आले नसते. त्यांचे उत्तरेत पानिपतही झाले नसते.

निष्कर्ष :

(१) निजामासोबतचे मराठ्यांचे तडजोडीचे राजकारण राजकीय संभ्रमातून आणि मुघल संरक्षणाच्या भावनेतून आल्याचे दिसते. त्यामुळे प्रत्येक वेळी युद्धात पराभूत होऊनसुद्धा निजामाचे राज्य मराठ्यांना नष्ट करता आले नाही.

(२) मराठा-निजाम संबंध सरदेशमुखीच्या सनदेभोवती केंद्रित झाल्याचे दिसते.

(३) पेशव्यांनी प्रत्येक वेळी निजामाचा पराभव केला असला तरी सहाजपणे [illegible] निजामाने मुत्सद्देगिरीत पेशव्यांवर मात केली. त्यामुळे निजामाचे रा[illegible] कायम टिकून राहिले यावरून स्पष्ट होते.

(४) शिवकालीन स्वराज्याचे ध्येय-धोरण आणि राजनीतीपासून दूर गेल्याने मराठ्यांचे निजामाबाबतचे धोरण अपयशी ठरले.

(५) मुघल संरक्षण आणि राजकीय संभ्रमाच्या भावनेमुळे निजामाविरूद्ध निश्चित भूमिका पेशव्यांना घेता आली नाही.

संदर्भ :

(१) कुलकर्णी अ. रा., मराठ्यांचे इतिहासकार आणि संशोधक, मराठ्यांचा इतिहास खंड-३, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८६, पृ. १३.

(२) समदानी ओमप्रकाश, मराठ्यांच्या इतिहासाचे लेखन : त्र्यंबक शंकर शेजवलकर यांच्या संदर्भात विशेष अभ्यास, अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, १९९८, पृ. १४.

(३) शेजवलकर त्र्यं. शं., निजाम-पेशवे संबंध १८ वे शतक, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६३, पृ. १६.

(४) पगडी सेतु माधवराव, मराठे व निजाम संबंध, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, १९६१, पृ. २९.

(५) उपरोक्त, शेजवलकर त्र्यं. शं., पृ. २२.

(६) उपरोक्त, पृ. १३.

(७) उपरोक्त, समदानी ओमप्रकाश, पृ. १४१ - १४२.

(८) समदानी ओमप्रकाश (लेख), मराठ्यांच्या इतिहासातील उत्तर-दक्षिण वाद आणि शेजवलकरांची भूमिका (समा.), मराठवाडा इतिहास परिषद-निवडक शोधनिबंध, खंड-५, औरंगाबाद, २०००, पृ. ५९.

(९) उपरोक्त, शेजवलकर त्र्यं. शं., पृ. ६७.

(१०) उपरोक्त, पृ. १८.

(११) उपरोक्त, पृ. २०.

(१२) उपरोक्त, समदानी ओमप्रकाश (लेख), मराठ्यांच्या इतिहासातील उत्तर-दक्षिण वाद आणि शेजवलकरांची भूमिका (संपा), पृ. ५९.

ooo

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९१ • डिसेंबर २०२३ • पुरवणी विशेषांक ०५

G20

भारत 2023 INDIA

स्थापना : १ जानेवारी १९२७

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक ५ – डिसेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४५ • वर्ष : ९१ • पुरवणी अंक : ५

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
• प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• डॉ. प्रदीप माणिकराव शिंदे • प्रा. डॉ. सुभाष वाघमारे • प्राचार्य डॉ. राजेंद्र मोरे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

1. विश्वशांति एवं विकास में संस्कृति का योगदान

- प्रा. पटेकर विश्वनाथ चंद्रकांत ---------- 7

2. विश्व शांति एवं विकास में हिंदी भाषा का योगदान

- प्रा. वैशाली राजेंद्र मोहिते ---------- 11

3. कुंवर नारायण की कविता मे शांती संदेश

- डॉ. सुचिता संतोष भोसले ---------- 15

4. हिन्दी काव्य में छिपा विश्वशांति एवं विकास का संदेश

- डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग, सोनाली युवराज चित्ते ---------- 17

5. कमलेश्वर के उपन्यास में विश्वशांति, (कितने पाकिस्तान के विशेष संदर्भ में)

- डॉ.शहनाज महेमुदशा सय्यद ---------- 20

6. विश्वशांति में हिंदी काव्य का योगदान

- डॉ. महादेवी गुरव ---------- 24

7. विश्वशांति एवं विकास में हिंदी सिनेमा का योगदान

- डॉ. कल्पना किरण पाटोळे ---------- 28

8. विश्वशांति में हिंदी काव्य का योगदान

- डॉ. कदम संदिप तानाजी ---------- 31

9. संत कबीर के कबीरनीति में मानवता तथा विश्वशांति का संदेश

- प्रा. हिवरकर पी.बी. ---------- 35

10. पत्रकारिता का विश्व विकास में योगदान

- डॉ. सारिका आप्पा भगत ---------- 38

ISSN No. 2394-5990

हिन्दी काव्य में छिपा विश्वशांति एवं विकास का संदेश

डॉ शिल्पा दादाराव जिवरग
शोध- निर्देशक, हिन्दी विभाग
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद
मो. न. 9421660128
E-mail-shilpajivrag@gmail.com

सोनाली युवराज चित्ते
शोधार्थी हिन्दी विभाग
जे इ एस कॉलेज, जालना
मो नं 8421757843,
E-mail- sonalichitte20@gmail.com,

प्रस्तावना :

आज संपूर्ण विश्व में विभिन्न प्रकार की चुनौतियाँ उभर कर सामने आई है। कोविड-19 की महामारी, भ्रष्टाचार, धार्मिक उन्माद, लालच, फरेब, युध्द की विभीषिका, विचारों के लिए संघर्ष, अविश्वास, राजनीतिक और आर्थिक प्रतिबद्धता, के लिए लोग एक दुसरे से मनमुटाव, लड़ाई, झगड़ा करने को तैयार बैठे है। इसके अतिरिक्त अन्य कारणों से विश्व में तनाव, मानसिक अशांति, अवसाद व्याप्त है। अब यही देखिये सात अक्तूबर को हमास के हमले के बाद से इजरायल और फिलिस्तीन के आतंकी संगठन हमास के बीच जंग जारी है। यह जंग कब खत्म होगी कोई नहीं जानता है, रूस, यूक्रेन के बीच ही यह संघर्ष तृतीय विश्व युद्ध की आशंकाओं को बढ़ा रहा है। लिहाजा, ऐसा कोई तरीका हो जिससे लोंगों में अत्यधिक शांति हो, खुशी समृद्धि, आपसी प्रेम, सुरक्षा की भावना, एक दुसरे पर विश्वास, प्रेम तथा सौहार्द की भावना और एक समरसता का माहौल बने क्योंकि बिना प्रेम और अहिंसा के विश्व में शांति स्थापित नहीं हो सकती।

पृथ्वी पर हमेशा से युद्ध होते रहे है और हमेशा से मनुष्य शांति की तलाश करता रहा है। प्रथम विश्व युद्ध (1914-18) एवं द्वितीय विश्व युद्ध (1939-45) हिरोशिमा नागासाकी के परमाणु युद्ध के भयावहता को देखते हुए संयुक्त राष्ट्र ने युनेस्को (संयुक्त राष्ट्र शैक्षिक वैज्ञानिक एवं संस्कृतिक संगठन) की स्थापना की। संयुक्त राष्ट्र संघ कला, साहित्य, सिनेमा संगीत एवं खेल जैसे क्षेत्रों से अंतराष्ट्रीय शांति को बढ़ावा देने के लिए शांति दूतों की नियुक्ति भी करता है। वैश्विक शांति की स्थापना हेतु प्रतिवर्ष 21 सितंबर को अंतराष्ट्रीय शांति दिवस या 'विश्व-शांति दिवस' के रूप में मनाया जाता है। संयुक्त राष्ट्र (यूएन) महासभा व्दारा इसकी घोषणा 1981 में की गई तथा 1982 में पहली बार ङ्कअंतराष्ट्रीय शांति दिवसफ मनाया गया। सन 2002 से 21 सितंबर को 'अंतराष्ट्रीय शांति दिवस' मनाने की तारीख निर्धारित की गई। इसका प्रमुख उद्देश्य है अहिंसा और संघर्ष विराम का अवलोकन करते हुए शांति के आदर्शों को मजबूत करना। अंतराष्ट्रीय शांति दिवस की वर्ष 2022 की थीम नस्लवाद समाप्त करे, शांति का निर्माण करे (End racism, Build peace) है। यह विषय शांति को बढ़ावा देने में हमारी व्यक्तिगत और सामूहिक ज़िम्मेदारी को रेखांकित करता है। इस वर्ष 2023 के अंतराष्ट्रीय शांति दिवस की थीम "Actions for Peace: Our -mbition for the GlobalGoals." है। 2023 में, इस दिन का महत्व बढ़ गया है क्योंकि वो शांति और सतत विकास के परस्पर संबंध पर ज़ोर देता है।

आज विश्व उभरती समस्याओं जिसमें मुख्य आतंकवाद, जातीय हिंसा और विकसित एवं अविकसित देशों के मध्य अंतर का व्यापक रूप से सामना किया और कर रहा है। शांति शिक्षा एक सुसंघठित विचार के साथ समस्त समाज को समंजस्य पूर्ण वातावरण में रहने को प्रेरित करती है। भगवान बुद्ध का सबसे बड़ा सिद्धांत अहिंसा ही था। प्रेम और करुणा ही उनके सबसे बड़े मंत्र थे। प्रसिद्ध शांति शिक्षा के विचारक महात्मा गांधी, मदर टेरेसा और मार्टिन ल्यूथर किंग, रवीन्द्रनाथ टागोर, स्वामी विवेकानंद जिन्होंने सम्पूर्ण विश्व को शांति शिक्षा के रूप में आगे बढ़ाने हेतु प्रेरित किया।

विश्व शांति सभी देशों या लोंगो के बिच स्वतंत्रता, शांति और खुशी का एक आदर्श प्रस्थापित करती है। विश्व शांति पूरी पृथ्वी में अहिंसा स्थापित करने का एक विचार है, ताकि युद्ध को रोका जा सके, हालांकि कभी-कभी इस शब्द का प्रयोग विश्व शांति के लिए सभी व्यक्तियों के बीच सभी तरह की दुश्मनी के खात्मे के संदर्भ में किया जाता है। विश्व शांति सैद्धांतिक रूप से संभव है, कुछ का मानना है की मानव प्रकृति स्वाभाविक तौरं पर इसे रोकती है।

पंडित जवाहरलाल नेहरू के मतानुसार - ''युद्ध चाहे किसी भी देश मे हों, कितनी ही दूर हो पर उसका प्रभाव प्रत्येक देश

पर प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से अवश्य पड़ता है।''[1] वो अपने भाषण में कहते है- ''विश्व शांति की रक्षा और मानव स्वतंत्रता का विकास राष्ट्रीय नीति का उद्देश है। दो दुखांत युद्धों ने युद्ध की अवश्यकता को बिलकुल समाप्त कर दिया है। शांति की रक्षा के बिना विजय बेकार होती है। ऐसी दशा में विजयी और विजित दोनों भूतकाल के गहरे और दुखदायी घावों तथा समान रूप से भविष्य के भय से चिंतित रहते है। या यू कह सहते है कि आज की दुनियाँ के बारे में यह बात गलत नहीं है? मनुष्य के विवेक और मानवता के लिये यह बात कोई अच्छी बात नहीं है। क्या यह दुखद स्थिति बनी रहनी चाहिये और विज्ञान तथा धन की शक्ति मानव समाज के सर्वनाश के लिये खर्च होनी चाहिए? प्रत्येक राष्ट्र को चाहे वह बड़ा हो अथवा छोटा इस महत्वपूर्ण प्रश्न का उत्तर देना है, जो राष्ट्र जितना बड़ा है, उसकी ज़िम्मेदारी भी सही उत्तर खोजने के लिये उतनी ही बड़ी है।''[2]

विश्व शांति एवं विकास को महत्व देनेवाले कई रचनाकार हिन्दी साहित्य में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे है। उनके लेखनी का मुख्य उदेश्य विश्व में शांति और विकास प्रस्थापित करना है। उनका मानना है शांति और युद्ध साहित्य के साध्य नहीं है। हम जिसके लिए साहित्य लिखते है, वह है ङजीवनफ़ हम साहित्य में शांति और युद्ध की अभिव्यक्ति भी जीवन की प्रतिष्ठा के लिए हि करते है। शांति प्राप्त कर लेने या युद्ध में जीत हासिल करने के पश्चात भी यदि ङजीवनफ़ तत्व की उपलब्धि नहीं हुई, तो उस शांति और उस विजय का कोई महत्व नहीं। युद्ध का कोई अर्थ सिद्ध नहीं होता। साहित्य में जब शांति और युद्ध की अभिव्यक्ति होती है, तब उसके सामने जीवन का कोई मूल्य अवश्य होता है। साहित्यकार के साहित्य लिखने के दायित्व की बात जीवन के मूल्य पर आ टिकती है। हमे विश्व शांति और विकास की समस्या के संदर्भ में युद्ध-परक साहित्य विषय पर विचार करते समय इस तथ्य को विस्मृत नहीं करना चाहिए। युद्ध को केवल विनाशात्मक रूप में समझा जाए। उसका यह रूप तो इतिहास की घटना का विषय है। ङसाहित्य में युद्ध-परक अभिव्यक्ति तीन प्रकार की हो सकती है-

1) युद्ध अर्थात शक्ति-बोध की प्रेरणा देने वाली
2) युद्ध के भयंकर एवं वीभत्स चित्र प्रस्तुत करनेवाली
3) युद्ध के विनाशात्मक तत्वों का विरोध करनेवाली।

इन तीनों प्रकार की अभिव्यक्तियों का साहित्य उस शांति की स्थापना एवं रक्षा की प्रेरणा देता है, जो शांति जगत में जीवन के मूल्य की स्थापना मे योग दे सकती है'।[3] इतिहास के पृष्ठ पर हम जिस घटना को 'युद्ध' कहते है, वह साहित्य की भाव-भूमि पर शौर्य, पराक्रम, साहस, शक्ति, तेज और जीवन के ओज का बोध है। भारतीय हिन्दी साहित्य में शांति और युद्ध की पूर्वत्व दोनों दृष्टियों कों स्थान मिला है। हमारा प्राचीन, साहित्यकार, जीवन मूल्यों की प्रतिष्ठा के लिए शांति-परक भावनाओ का जिस तत्परता से विस्तृत चित्रण करता रहा है, उसी तत्परता से उसने युद्ध-भावना को भी स्वीकार किया है। वेदों में शांति की कामना एक विराट परिवेश मे चित्रित हुई है और उसी के साथ युद्ध-परक भावों को भी समान आदर से स्थान मिला है। पृथ्वीराज रासों, परमाल रासो, खुमार रासो, रामचरितमानस, शिवबावनी, साकेत, पार्वती, सारथी, परशुराम की प्रतीक्षा, हिमप्रिया, प्लासी का युद्ध काव्य इसी दृष्टि से लिखे गए है। गोरी ने पृथ्वीराज को कितनी बार बंदी बनाकर छोड़ा, इसका उल्लेख इतिहास में हो या न हो, पर चंद ने युद्ध को प्रधानता देकर भी गोरी के प्रति अमानवता नहीं दिखाई। तुलसी के राम मानवता की रक्षा के लिए ही लड़ते है। जो शक्ति, शील एवं सौंदर्य का भंडार है। वाल्मीकि रामायण हो या कुरुक्षेत्र का महाभारत मानव कल्याण ही इन साहित्य का मुख्य उद्देश्य रहा है। 'भूषण' जो वीर रस प्रधान कवि है, उनके काव्य में वर्णित शिवाजी युद्ध तो करते है, किन्तु मानवता के नैतिक तत्व की उपेक्षा नहीं करते। प्रस्तुत पंक्ति देखिये-

''राजा सिवराज के नगारन की धाक सुनि,
केते बादसाहन की छाती धरकती है।।''[4]

संत कबीर वैष्णव संप्रदाय के अहिंसा के तत्व को ग्रहण करत हुये हिंसा का खंडन किया है। दिनकर ने भी 'परशुराम की प्रतीक्षा' में मनवातावादी मूल्यों की रक्षा के लिए युद्ध को उत्तेजना दी है। 'साकेत' में दंडकारण्य से लेकर लंका तक की घटनाएँ रसात्मकता के साथ वर्णित है। जब-जब विश्व-शांति पर संकट आता है, तब-तब मानवता का विनाश होने लगता है। 'युद्ध का परिणाम' शांति कि स्थापना के माध्यम से मानवता का रक्षण होता है। अतः मै समझती हूँ की युद्ध-परक साहित्य विश्व-शांति की समस्या का विरोधी नहीं है, क्योकि वह विश्व-शांति के महान लक्ष्य मानवता की प्रतिष्ठा का ही एक साधन है। राष्ट्रीय काव्यधारा में मैथिलीशरण गुप्त, रामधारी सिंह दिनकर, माखनलाल चतुर्वेदी, बालकृष्ण भट्ट, सुभद्राकुमारी चौहान आदि प्रमुख है। मैथिलीशरण गुप्त की राष्ट्रीय चेतना ङभारत-भारतीफ कृति में पूर्णतः मुखरित हुई है-

'क्षत्रिय ! सुनो अब तो कुयश की कालिमा को मेट दो।
निज देश को जीवन सहित तन-मन तथा धन भेंट दो।।'[5]

उमाशंकर जोशी की प्रमुख काव्य कृति 'विश्वशान्ति' 6 खंडो में है। जिसमें अहिंसा और शांति के लिए किए गए गांधीजी के प्रयत्नों की महिमा का वर्णन है। यह एक लंबी कविता है। डॉ लोहिया शांतिवादी होते थे। पंत जी को बाहर

ISSN No. 2394-5990

जगत में 'सौंदर्य, स्नेह, उल्लास' का अभाव दिखाई पड़ता है। 'युगांत' में जीवन के सौंदर्य की सत्याश्रित कल्पना में प्रवृत्त पाते है–

''जगजीवन में जो चीर महान, सौंदर्यपूर्ण औ सत्यप्राण ।
मै उसका प्रेमी बनूँ नाथ ! जिसमें मानवहित हो समान !!''[6]

'हम भारतवासी' कविता के कवि श्री आर पी निशंक है। यह कविता 'मातृभूमि के लिए' संग्रह है। इस कविता में भारतीयों के लक्षणों के बारे में बताया गया है। सत्य, अहिंसा, त्याग, समर्पण, आदि भावों से भरा समाज बनायेंगे। इस तरह विश्वशान्ति और विश्वबंधुत्व की भावना फैलायेगे।

अटल बिहारी वाजपेयी ने भी भारत- पाकिस्तान संबंधों की पृष्ठभूमि में जो गीत या कविताएं लिखी, वह इन मुद्दों से उपजने वाली त्रासदी और मानव मन के उव्देलन को ठीक-ठीक अभिव्यक्त कर देती है–

'हम जंग न होने देंगे। विश्व शांति के हम साधक है, जंग न होने देंगे।

कभी न खेतों में फिर खूनी खाद फलेगी, खलिहानों में नहीं मौत की फसल खिलेगी, आसमान फिर कभी न अंगारे उगलेगा, ऐटम से नागासाकी फिर नही जलेगी। युद्धविहीन विश्व का सपना भंग न होने देंगे। जंग न होने देंगे।'[7]

अज्ञेय जी की 'हिरोशिमा' में आधुनिक सभ्यता की मानवीय विभीषिका का चित्रण किया है। यह कविता 'सदानीरा' कविता में संकलित है।

''मानव का रचा हुआ सुरज
मानव को भाप बनाकर सोख गया।''[8]

अर्थात मानव का बनाया गया बम मानव को ही भाप में बदलकर मिटा दिया। हिरोशिमा नागासाकी का हृदय द्राव्य चित्रण यहाँ प्रस्तुत किया गया है।

निष्कर्षत: कह सकते है की एक आध्यात्मिक पुनर्जागरण व्दारा, वैदिक जीवन दर्शन को जीवन में अपनाकर, मानवतावादी मूल्यों को अंगीकार कर युग परिवर्तन कि दिशा में बढ़ सकते है और इस महत्वपूर्ण कार्य का नेतृत्व हिन्दी साहित्य सफलतापूर्वक कर सकता है। विश्वास है कि परंपरागत शाश्वत ज्ञान भारत को न केवल ज्ञान आधारित महाशक्ति के रुप मे स्थापित करेगा बल्कि समूचे विश्व में सुख, शांति और समृद्धि के नव युग का सूत्रपात करेगा। हिन्दी साहित्य के काव्यों में विश्व शांति एवं विकास के संदेश की कमी नहीं है। हिन्दी साहित्यकार इस दृष्टि से प्रयत्नशील है इसमे कोई दोराय नहीं। साहित्यकार का दायित्व है कि वह मनवातावादी जीवन-मूल्यों की प्रतिष्ठा के लिए शांति और युद्ध दोनों साधनों को ध्यान में रखे कि शांति-परक साहित्य से जहाँ मानवता की रक्षा संभव हो वहाँ युद्ध-परक साहित्य के सृजन की प्रधानता आवश्यक न समझे। शांति और युद्ध में से कोई भी हमारा साध्य नहीं है। साध्य है जीवन-तत्व, मानव कल्याण और विश्वशांति। साहित्यकार को विश्व में इसी साध्य की प्रतिष्ठा के लिए प्रयत्नशील रहना चाहिए। वैश्विकरण के इस दौर में विश्व में शांति एवं भाईचारे को स्थापित करना है।

संदर्भ ग्रंथ :

1) आचार्य चतुरसेन शास्त्री, 'नेहरू विश्व शांति की खोज में', प्रकाशन नारायण दत्त सहगल एण्ड संस देहली, प्रथम संस्करण पृ.28
2) आचार्य चतुरसेन शास्त्री, 'नेहरू विश्व शांति की खोज में', प्रकाशन नारायण दत्त सहगल एण्ड संस देहली प्रथम संस्करण, पृ 62-63
3) https://nayidhara.in/gadya-dhara/article-on-war-and-peace-vishva-shanti-ki-samasya-ke-sandarv-by-dr-ramgopal-sharma/
4) आचार्या रामचन्द्र शुक्ल, हिन्दी साहित्य का इतिहास, साहित्य सरोवर प्रकाशन, आगरा (उप्र), पृ182
5) आचार्या रामचन्द्र शुक्ल, हिन्दी साहित्य का इतिहास, साहित्य सरोवर प्रकाशन, आगरा (उप्र), पृ 407
6) आचार्या रामचन्द्र शुक्ल, हिन्दी साहित्य का इतिहास, साहित्य सरोवर प्रकाशन, आगरा (उप्र), पृ 462
7) विष्णुकांत शास्त्री, अमर आग है श्री अटल बिहारी वाजपेयी की चुनी हुई कविताएँ, श्री बड़ाबाजार कुमारसभा पुस्तकालय, कोलकाता 700007, पृ 41
8) http://poshampa.org/hiroshima/

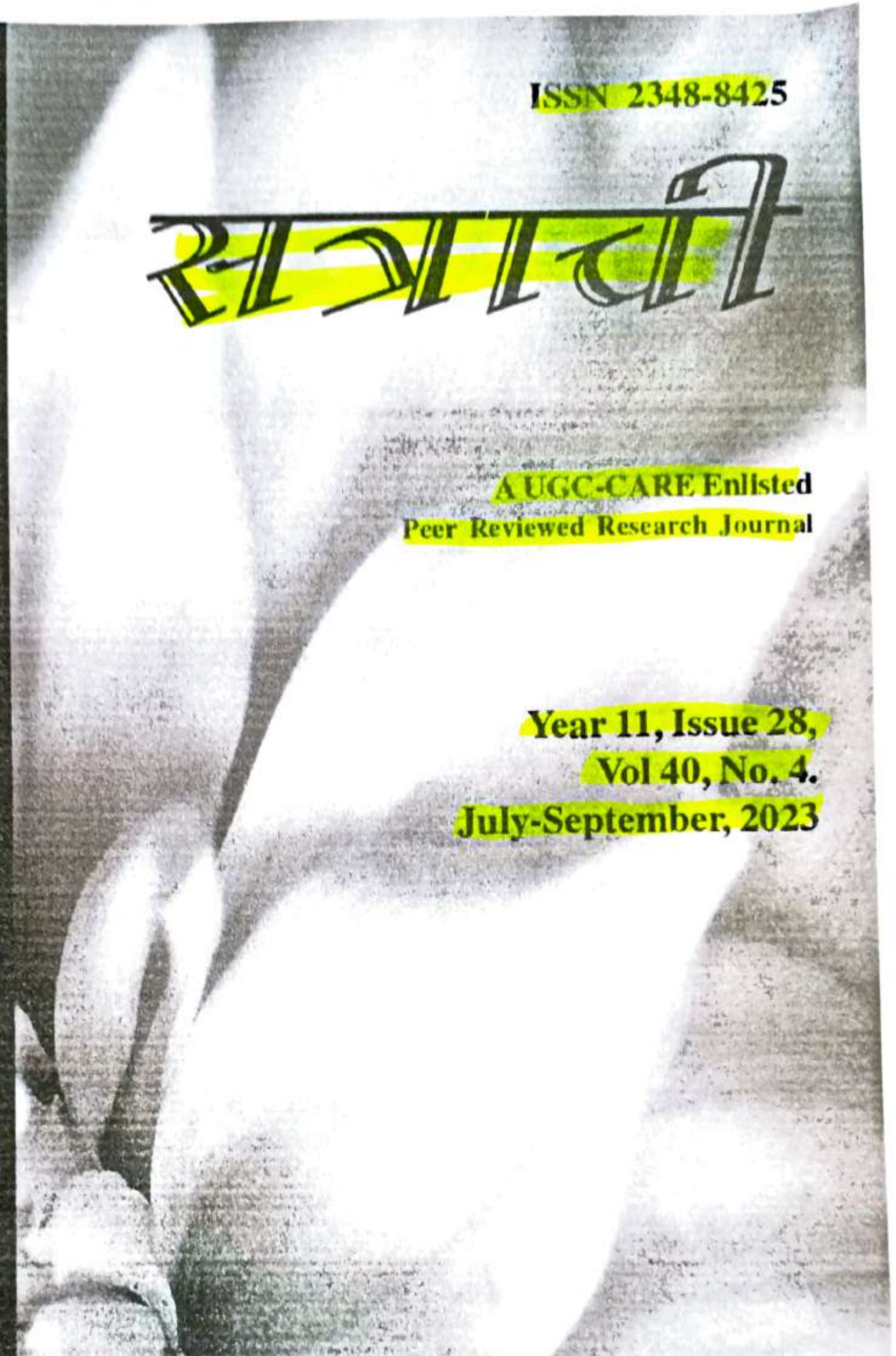

An International Registered Peer Reviewed Bilingual Research Journal

SATRAACHEE

ISSN 2348-8425

सत्राची

A UGC-CARE Enlisted
Peer Reviewed Research Journal

Year 11, Issue 28,
Vol 40, No. 4.
July-September, 2023

Editor
Anand Bihari

Chief Editor
Kamlesh Verma

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya Aurangabad

ISSN : 2348-8425

SATRAACHEE

UGC Care Enlisted, Peer Reviewed Research Journal

Issue 28, Vol. 40, No. 4, July-September, 2023

Editor
Anand Bihari

Chief Editor
Kamlesh Verma

Co-Editor
Archana Gupta
Jay Prakash Singh

Review Editor
Suchita Verma
Ashutosh Partheshwar

Assistant Editor
Guntaj Kour
Shivangi

Advisory Committee and Reviewers

- Prof. Bhupendra Kalsey, Co-Ordinator, Bhartiya Bhasha Vibhag, Nalanda Open University, Patna.
- Dr. Anurag Ambasta, Coordinator, Department of English, St. Xavier's College of Management and Technology, Patna
- Dr. Nutan Kumari, Assistant Director & Associate Professor, Amity, Institute of English Studies & Research, Amity University, Patna
- Dr. Shwet Nisha, Assistant Professor, Dept. of English, Amity University, Patna
- Dr. Pushpalata Kumari, Political Sc., Patna University, Patna.
- Dr. Neera Choudhury, Music, Patna University, Patna.
- Dr. Arvind Kumar, Music, Patna University, Patna.
- Dr. Raju Ranjan Prasad, History, B.B.A.Bihar University, Mujaffarpur

SATRAACHEE

सत्राची

मानविकी एवं सामाजिक विज्ञान की पूर्व समीक्षित त्रैमासिक शोध पत्रिका
Pre-Reviewed Quarterly Research Journal of the Humanities and Social Sciences

Price : ₹ 350

Subscription:

Five Year	: Rs. 5000/- (Personal)
	: Rs. 10000/- (Institutional)
Life Time	: Rs. 12000/- (Personal)
	: Rs. 25000/- (Institutional)

The Draft/Cheque may please be made in favour of
'SATRAACHEE FOUNDATION'
C/A No. 40034072172. IFSC : SBIN0006551,
State Bank of India, Boring Canal Rd.-Rajapool,
East Boring Canal Road, Patna, Bihar, Pin: 800001

Google Pay No.: 9661792414

© सर्वाधिकार सुरक्षित (Copyright Reserved)
The editor does not have to agree with the published articles.

Editing/Publishing: Unpaid/ Unprofessional
Publisher: *Satraachee Foundation, Patna*

Editorial Contact:
Anand Bihari
Kala Kunj, Besdide Canara Bank
Bazar Samiti Road, Bahadurpur
Patna-800016

Website : http://satraachee.org.in
E-mail : satraachee@gmail.com
Mob. : 9661792414 (A.Bihari.)

❖❖❖

SATRAACHEE

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya Aurangabad

In this Issue...

007 :: Direction of Women Empowerment - *Anand Bihari*

009 :: Women's Leadership and Management Drives Change and Innovation in Business - *Dr.Sambhaji M. Gate, Miss. Bankar Snehal Dattatraya*

014 :: Occupational Stress and Physical Stress among Employees of MSRTC - *Ms. Chaudhari Nirmala Mangilal, Dr. Rananaware Vinay Samuel*

023 :: Impact of Covid-19 on Business and Industry - *Dr. Dhiraj C. Zalte*

028 :: Innovation: An Essential Tool for Enterprise Development and Growth and its Relevance with Performance of Enterprises - *Prof. Yennawar Shilpa Lakshmikant*

038 :: Women Empowerment -*Prof. Dr. Kailas Jadhav*

044 :: Elevating Employability in MSMEs: Demonstrating Impact and Tranformation - *Dr. Ravindra Ashok Jadhav, Dhanvantri Vishvasrao Navale*

053 :: Artificaial Intelligence (AI) in Marketing: A Study on Perception of Market Retailers and Customers Regarding Artificial Intelligence - *Dr. Harjeet Brijmohan Punjabi*

058 :: A Study on, 'HRD Perspective: Impact of Financial Literacy Education Programs on Young aspiring Investors' - *Mr. Hardik Goradiya, Dr. G.D. Giri*

067 :: Impact of AI and Chat GPT on Academia - *Dr. Ganesh Raosaheb Patil, Dr. Hemkant Nivrutti Gawade*

072 :: Economic and Social Study of Agro Tourism Center in Maharashtra State with Special Reference to Western Maharashtra - *Dr. Pratap Jagannath Phalphale, Sandesh Shantaram Gavade*

077 :: Exploring the Effectiveness of Different Performance Appraisal Methods in Enhancing Employee Performance in Banking Sector - *Mr. Anil Gosavi, Prof. (Dr.) Rajaram Wakchaure*

085 :: Revolutionary Education Framework: Shaping the New Horizon of India's Academic Terrain - *Dr. Laxminarayan C Kurpatwar*

091 :: Corporate Social Responsibility: An Effective Tool to Develop Society - *Dr. Anupama Nitin Labhe*

095 :: Review of Co-operative Milk Unions in Nashik District - *Dr. More Sahebrao Kalu, Pooja Haribhau Jadhav*

Revolutionary Education Framework: Shaping the New Horizon of India's Academic Terrain

❍ Dr. Laxminarayan C Kurpatwar[1]

Abstract

The NEP, crafted through broad consultations with diverse stakeholders, signifies a shift away from conventional educational paradigms, accentuating modern teaching methods and practices designed for today's challenges. Acknowledging the fluid global scenario, the policy assimilates international exemplary practices while maintaining the profound cultural and academic legacy of India. By nurturing a milieu that promotes critical thinking, creativity, and lifelong learning, the NEP aims to propel India to the pinnacle of global education, cultivating citizens who are academically adept, socially accountable, and globally conscious.

Keywords: *National Education Policy, holistic learning, multidisciplinary approach.*

I. Introduction:

India, with its rich tapestry of history, culture, and diversity, has an education system that is both a product of its ancient wisdom and colonial influences. The framework set during the colonial era was primarily aimed at producing clerks and officials to aid the British administrative machinery. Post-independence, while there were efforts to Indianize and improve the education system, the foundational structure remained largely unchanged. This legacy system, although robust in its outreach, often fell short in addressing the dynamic needs of a rapidly evolving society and economy. Over the years, several challenges emerged. The question of quality became a central concern as rote learning and examination-driven pedagogies became the norm. Students were often found to be ill-equipped to deal with real-world problems, despite securing top grades in their examinations. The relevance of the curriculum, particularly in higher education, was another pressing issue. Graduates, despite having degrees, found themselves either unemployed or underemployed, indicating a glaring mismatch between what was taught and what the industry and society required. Inclusivity, or the lack thereof, was another significant challenge. Students from marginalized communities, remote areas, or economically disadvantaged backgrounds often found it difficult to access quality education. Gender disparities, infrastructural inadequacies, and

---

1. ***Head, Department of commerce, Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya Soegaon, Dist. Aurangabad.***

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya * Aurangabad *

outdated teaching methodologies further exacerbated the situation. In this backdrop, the need for a comprehensive overhaul became evident. The National Education Policy (NEP) 2022, therefore, was not just a policy change; it was a reflection of India's aspirations to redefine its educational landscape. Conceptualized after extensive consultations and deliberations, the NEP 2022 sought to address the trifold challenges of quality, relevance, and inclusivity.

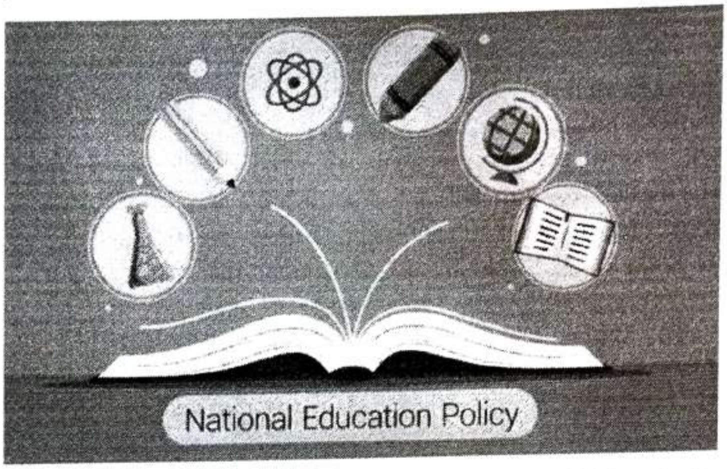

The policy's introduction is a clear indication of India's ambition. As the world steers into the 21st century, characterized by rapid technological advancements, globalization, and changing socio-economic dynamics, education cannot remain in a silo. The NEP 2022 is a testament to India's vision of creating a knowledge-driven society, where education is not just about certificates or degrees, but about nurturing critical thinkers, problem solvers, and responsible citizens equipped to navigate the complexities of the modern world.[1]

II. REVIEW OF LITERATURE:

- **Sunder shriniwasan, A. (2020)**

In his seminal work, Kumar delved deep into the realm of multidisciplinary education, exploring its benefits and potential impact on the holistic development of students. He argued that the traditional system, which compartmentalizes subjects into distinct silos, often restricts students' ability to interrelate knowledge from various disciplines. Such a restricted approach, he asserted, diminishes the innate potential of learners by limiting their cognitive flexibility and curbing their natural curiosity. Kumar was particularly appreciative of the National Education Policy's (NEP) emphasis on breaking down these rigid academic partitions. By promoting a multidisciplinary approach, the NEP, according to Kumar, paves the way for a more interconnected understanding of subjects, fostering creativity, critical thinking, and a comprehensive worldview among students.[2]

- **Rishi Gupta. (2021)**

Verma's research provided a fresh perspective on the role of educators in the successful rollout and implementation of the NEP. While policies provide direction, it's the teachers who are on the ground, translating these directives into tangible learning experiences for students. Verma emphasized that for the NEP to achieve its ambitious goals, there's an urgent

need to invest in robust teacher training programs. She opined that an updated curriculum or advanced infrastructure would be of little consequence if teachers aren't equipped with the right skills, methodologies, and mindset to adapt to the changing educational landscape. Drawing from various global case studies, Verma highlighted the transformative power of well-trained educators in driving educational reforms.[3]

- **Rajul Malothra. (2022)**

Das's critique of the NEP brought to the fore an important dimension: the integration of technology in education. While he acknowledged the multiple advantages that technology brings, such as personalized learning, wider accessibility, and interactive pedagogies, he also shed light on the potential pitfalls. A significant portion of his analysis was dedicated to the digital divide in India, especially in rural areas. He pointed out that while urban centers might benefit immensely from digital integration, rural areas, grappling with issues like erratic electricity, lack of digital devices, and limited internet connectivity, might find themselves further marginalized. Das stressed the need for a balanced approach, one that integrates technology while also addressing the infrastructural and socio-economic challenges inherent in diverse settings.[4]

- **Iyer, M. (2021)**

Inclusivity, as a cornerstone of the NEP, was the focal point of Iyer's research. She commended the policy's commitment to ensuring that every individual, irrespective of their socio-economic, cultural, or geographical backgrounds, has access to quality education. Drawing from both historical data and contemporary case studies, Iyer highlighted the systemic biases that have often kept marginalized communities at the periphery of quality education. She particularly appreciated the NEP's provisions for gender inclusion, support for differently-abled students, and its emphasis on bridging urban-rural divides. Iyer posited that for India to realize its demographic dividend and for the promise of 'education for all' to materialize, the principles of inclusivity enshrined in the NEP must be implemented in letter and spirit.[5]

III. OBJECTIVE OF THE PAPER:

This paper aims to provide a comprehensive analysis of the National Education Policy, with a primary focus on the changes proposed in school education and the reforms in higher education. The objective is to understand the potential implications, benefits, and challenges of the policy.

IV. IMPORTANCE OF NEW EDUCATION POLICY IN THE FORM OF

A. Changes in School Education
B. Higher Education Reforms

A. Changes in School Education

1. Early Childhood Care and Education (ECCE)

The initial years of a child's life play a pivotal role in shaping their cognitive, linguistic, socio-emotional, and physical development. Recognizing the significance of this period, the NEP has laid considerable emphasis on Early Childhood Care and Education (ECCE). Historically, the foundational years often didn't receive the attention they deserved in formal

Aurangabad

education policies. However, with mounting research underscoring the importance of early learning, the NEP's focus on foundational literacy and numeracy marks a transformative shift. The policy aims to ensure that by the age of 6, children grasp essential reading, writing, and mathematical skills. This foundation is critical, as children who lag in these initial years often find it challenging to catch up in later stages of education.[6]

2. Curriculum and Pedagogical Reforms

Traditional Indian school education followed the 10+2 structure, which divided the student's school journey into 10 years of general education followed by 2 years of specialized study. The NEP proposes a more intuitive 5+3+3+4 design, which aligns with the cognitive and developmental milestones of children.

- **Foundational Stage (5 years)**: This encompasses 3 years of ECCE and the initial 2 years of primary schooling, focusing on foundational literacy and numeracy.
- **Preparatory Stage (3 years)**: Covering grades 3 to 5, this stage introduces more structured learning with a gentle transition from play-based learning.
- **Middle Stage (3 years)**: Spanning grades 6 to 8, this stage delves deeper into subject-specific content, fostering analytical skills and application-based learning.
- **Secondary Stage (4 years)**: Covering grades 9 to 12, this stage prepares students for higher education and vocational pursuits, offering flexibility in subject choices.

3. Assessment Reforms

The traditional assessment system, dominated by rote memorization, often failed to gauge a student's actual understanding, analytical abilities, and application skills. The NEP seeks to overhaul this system by introducing application-based assessments. The objective is to test a student's grasp of core concepts and their ability to apply knowledge in real-world scenarios. Further, the high-stakes nature of board exams has been a perennial source of stress for students. The NEP proposes to make these exams more student-friendly, focusing on testing essential competencies rather than rote memorization. Multiple exam opportunities, modular examinations, and a shift towards objective-type questions are among the proposed changes.[6]

4. Teacher Training and Professional Development

Teachers are the linchpins of any educational reform. Recognizing this, the NEP emphasizes the continuous professional development of teachers. The policy mandates rigorous training programs, ensuring that educators are not only well-versed in their respective subjects but are also equipped with modern pedagogical techniques. The policy also acknowledges the rapidly evolving educational landscape, with the integration of technology, new research in cognitive science, and changing societal needs. To ensure teachers remain at the forefront of these changes, regular refresher courses, workshops, and seminars will be integral components of their professional journey.

B. HIGHER EDUCATION REFORMS

1. Institutional Restructuring

The landscape of higher education in India has been historically fragmented, with institutions often operating in silos, specialized in specific domains. The NEP envisions a

(38)

more interconnected and holistic structure. The goal is to transition away from narrowly-focused institutions to broader multidisciplinary universities and colleges. Under the new policy, institutions will be encouraged to offer a wider array of disciplines, facilitating cross-disciplinary learning and research. This is not just limited to the combination of traditional academic disciplines but also extends to vocational subjects, ensuring that students have a diverse set of skills upon graduation. Furthermore, the creation of HEI (Higher Education Institutions) clusters is proposed. This would allow institutions in close proximity to share resources, faculty, and research facilities, fostering a collaborative environment and optimizing the use of resources.[7]

2. Curriculum Changes

Modern challenges require multifaceted solutions. Recognizing this, the NEP emphasizes a shift from specialized learning to a more holistic and multidisciplinary approach in higher education. The traditional rigid boundaries separating arts, sciences, and professional subjects are set to become more permeable. Students will benefit from greater academic flexibility. For instance, a student majoring in literature might opt for courses in computational sciences or environmental studies, ensuring a well-rounded education. Such flexibility prepares students to tackle complex real-world challenges that often do not fit neatly into a single academic domain.

3. Research and Innovation

A nation's progress in the modern world is often linked to its capacity for innovation and research. However, India's higher education system has, in the past, been criticized for not producing the desired levels of groundbreaking research. The NEP seeks to address this through the establishment of a National Research Foundation (NRF). The NRF is envisioned as an apex body that will foster and fund cutting-edge research across all academic disciplines. Its objectives include identifying pressing research issues, financing critical projects, and promoting a culture of research and innovation at the undergraduate level. This focus on research is expected to propel India into a leading position in global academia and innovation.[8]

4. Globalization and Internationalization

In an increasingly interconnected world, it's vital for higher education systems to be globally aligned while retaining their unique cultural and academic identities. The NEP promotes the internationalization of India's higher education in several ways. Firstly, the policy encourages top world-ranked universities to establish campuses in India. This not only offers Indian students access to world-class education at home but also promotes cross-cultural academic collaborations. Secondly, Indian institutions are also encouraged to build partnerships with global counterparts. This can manifest in joint research projects, student and faculty exchange programs, and shared curricula. Such international exposure ensures that students are globally competitive and that the curriculum remains aligned with global standards.

V. RESEARCH METHODOLOGY:

V' **Type of Data**: The paper had mainly made use of secondary data and the data was collected through government publications, educational reports, and scholarly articles.

V' **Type of Research**: The nature of research is Descriptive for the present paper.

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad

V' **Period of Research**: The research spans from 2020 to 2022, covering the formulation and early implementation phase of the NEP.

VI. CONCLUSION:

The National Education Policy (NEP) marks a significant milestone in India's education history. It aims to tackle long-standing issues in the system with its well-planned, future-ready strategies. The NEP is more than just a policy; it embodies India's goal to build an education system that meets the modern-day challenges. It promotes all-rounded learning, diverse subjects, research, and inclusivity, aiming to develop students who are not just knowledgeable, but also good problem solvers, thinkers, and responsible citizens, contributing towards elevating the nation. Yet, the real test comes with putting this policy into action. Its success depends on how well it's brought from paper to real-world practice, which needs careful planning, enough resources, and ongoing checks. The guidelines provided should be tailored to fit the different regions and communities across India, given its vast cultural diversity. Everyone involved, from policymakers, teachers, students, parents, to the broader community, has a crucial part to play in making this policy work. For example, teachers need proper resources and training for new teaching methods, while students and parents need to be guided through the changes in the education system for a smooth shift. In closing, the author suggests that the NEP provides a promising path for improving education in India, but its success relies on the collective effort and dedication of all parties involved. If handled with care, seriousness, and flexibility, the NEP could lead India into a new era of educational greatness, setting a new global standard.

References

1. https://ncert.nic.in/textbook/pdf/heih111.pdf
2. Kumar, A. (2020). Multidisciplinarity in Modern Education. New Delhi: Education Press.
3. Verma, S. (2021). Teachers at the Heart of Educational Reforms. Mumbai: Scholarly Publications.
4. Das, P. (2022). Technology in Education: A Double-edged Sword. Kolkata: TechEd Publishers.
5. Iyer, M. (2021). Inclusivity in the Indian Education System. Chennai: Academic Press.
6. National Education Policy (2020). Ministry of Human Resource Development, Government of India.
7. http://www.gangainstituteofeducation.com/restructuring-of-heis-in-nep-2020-sep-2021.pdf
8. Singh, B. (2019). Anticipating Educational Changes. Pune: EduFutures Publishers.

❖❖❖

(90)

CONTENTS

Sr. No.	Title	Page Number
1	Role of Annasaheb Patil Arthik Vikas Mahamandal Ltd. in Entrepreneurship Development Faut Chandrakant D. and S.V.Gande	01-03
2	Impact of Digitalization and Job Satisfaction among Bank Employees: A Comparative study of Public and Private sector Bank Netke Ratnaprabha Kamlakar & Sanjay Aswale	04-08
3	An Analysis of Supply Chain Management in the Rural Area Auhle Shubhangi Rajabhau & Suhas Gopane	09-13
4	An Analysis of Supply Chain Management in the Rural Area Auhle Shubhangi Rajabhau & Suhas Gopane	14-16
5	Role of Agriculture in Development and Rural Development Gokul Shridhar Dorle & Laxminarayan Kurpatwar	17-18
6	Agricultural Production in Maharashtra. Dr. M. P. Dhere	19-22
7	Industrial Development in Marathwada Region with special reference to Jalna District (Year 2001 to 2020) Sharad Bibhishan Kothawale & Prof. S.V.Gandhe	23-25
8	From Marketplaces to Monuments: A Cross-Cultural Examination of Commerce and Tourism Interactions in India. Shital Ashok Gaikwad	26-30
9	Promoting the Global Presence of India's Pharmaceutical Industry through Atmanirbhar Bharat Amol U. Khandebharad, K.N. Tapdiya and Swapnil R. Sarda	31-38
10	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात-(2020) मातृभाषेतील भाषिक कौशल्यांचे महत्त्व व गरज..! प्रविण शिवाजीराव धुगे	39-43
11	G-20 परिषद आणि भारत डॉ. अनंत मदन आवटी	44-50
12	नवीन शैक्षणिक धोरणातील भाषा शिक्षण आणि आत्मनिर्भरता....! डॉ. वासुदेव भाऊसाहेब ऊगले	51-54
13	Digitalization is shaping the Future of banking Dr. Rameshwari Naresh Kamtham	55-57
14	A Study of Industry and Workers for Atmanirbhar Bharat Abhiyan Dr. Mahavir N. Sadavarte	58-62
15	A Study of Systematic Analysis of Green Human Resource Management Jadhav Kishor F.	63-66
16	Challenges of Agriculture Marketing in Tribal Tehsil Mokhada Mengal Santosh Gangaram	67-69
17	Incidence of Drought and Its Consequences with Special Reference to Marathwada Region of Maharashtra Dhawale Nitin R.	70-73
18	IIC - Support to Start-ups Nawlani Bharti Hemant	74-78
19	Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP2020) Vaibhav S Waghmare	79-82
20	The Role of Agriculture in Development and Rural Development P.N.Ladhe.	83-85

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya

RNI : MAHENG/2010/37060
ISSN : 2229-3469 (Print)
ISSN : 2231-024X (Online)
Web : https://jbsd.in

Special Issue, Vol- 15 Number 1a Jan 2024

BIOSCIENCE DISCOVERY

An International Peer Reviewed Journal

Interdisciplinary

"Socio-Economic, Political and Environmental Development for Atmanirbhar Bharat"

▪ Editor ▪

Prof. Mahavir N. Sadavarte
Vice Principal,
J.E.S. College, Jalna

Prof. Sugdev M. Mante
Head, Dept. of Commerce,
J.E.S.College, Jalna

▪ Co-Editor ▪

Prof. Suryakant Chaugule
Prof. Dept. of Commerce,
J.E.S.College, Jalna

Dr. Anand V. Kulkarni
Asso. Prof. in Commerce,
J.E.S.College, Jalna

44	Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP): Charting a New Course for India Mr. Osamah Mohammed Shamsan Al-Husaini1 & Dr. I. C. Kurpatwar	174-178
45	An Analysis of Pre-INDIAn Economy Benefit And Difficulties Of Cashless Transaction Deokar Nitin Lalasaheb	179-182
46	Digital Alchemy: The Role of Business Transformation in the New Age of Digital Economics Malegaonkar Nitin Pandharinath	183-187
47	Atmanirbhar Bharat and Geopolitics: The Interplay of Economic Autonomy and Global Relations in the 21st Century Dixit Smita M.	188-191
48	Digital Wallets –The Present and Future Payment System of India Kulkarni Anand	192-195
49	A Study on Agricultural Finance and its Role in Rural Development in India Pawar Purushottam K. and S. D. Talekar	196-200
50	Shareholders Activism and Good Corporate Governance Practices in the India - A Systematic Literature Review Notani Priyanka Premchand & Mahesh S. Gaikwad	201-212
51	A Study of the Status, Causes, Problems of Virgin Mothers and Legal Rights from Human Perspective. Shirfule Vanita Vitthalrao	213-215
52	Study on shoppers behaviour towards grocery shopping in malls with reference to Aurangabad District. Shital Daulatsing Sulane and Dr. Ramdas S. Wanare	216-219
53	Study on awareness in banking customers regarding digitalization. Mohini Dattatraya Shinde	220-222
54	Analyzing the Progress and Prospects of Financial Inclusion in India Gawai Ankosh Siddharth	223-227
55	An Overview on Rural Agricultural Marketing Kotgire Manisha Arvind	228-231
56	Women Leadership and Gender Equality in Indian Society: A Brief Research Sonawane Dipali Pradip,	232-235
57	Digital Entrepreneurship in India Dr. Prakash Ratanlal Rodiya	236-239
58	Electric Vehicle - The Emerging Automotive Market and Future in India Shradha J Shaga & Kaveri Lad	240-245
59	Trend Analysis of Inland Fish production in Selected Districts of Maharashtra State Sambhaji Shankar mekalwad & Surendra L. Padgawar	246-249
60	The Study of Frauds and Safety in E-Banking Sarika Digamberrao Gudup	250-252

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya * Aurangabad *

Bioscience Discovery, 15(1b): 174-178, Jan. - 2024

Open Access. Peer Reviewed. Referred Research Journal
© RUT Printer and Publisher
Print & Online available on https://jbsd.in

ISSN: 2229-3469 (Print); ISSN: 2231-024X (Online)

Bioscience Discovery Research Journal Since - 2010

Research Article

Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP): Charting a New Course for India

Mr. Osamah Mohammed Shamsan Al-Husaini[1] & Dr. I. C. Kurpatwar[2]

1. Research Student
2. Research Guide, Dept Of Commerce,,SantDnyaneshwarMahavidyalaya,Soegaon,Aurangabad. 7378945093, E-mail : Alhusainiosama0@gmail.com

Article Info

Received: 11-10-2023,
Revised: 22-12-2023,
Accepted: 01-01-2024

Keywords: National Education Policy 2020, higher education, opportunities, challenges, holistic development, skill development, research, inclusivity, India.

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 marks a paradigm shift in Indian higher education, aiming to foster holistic development, flexibility, innovation, and inclusivity. This paper explores the potential opportunities and challenges presented by NEP, analyzing its impact on curriculum, pedagogy, skill development, research, and access to education. We argue that while NEP offers a promising vision for transforming the system, its successful implementation requires addressing critical challenges regarding funding, faculty training, assessment, and digital divide.

1. Introduction:

The Indian higher education landscape, while boasting achievements, stands at a crossroads. Its rigidity, limited skill development, and inequitable access call for a transformative approach. Recognizing these deficiencies, the National Education Policy (NEP) 2020 emerges as a bold declaration of intent, aiming to revolutionize the system and usher in a new era of learning.

This paper delves into the heart of NEP, exploring its five key pillars:

1.1 Holistic and Multidisciplinary Learning: Moving beyond the confines of isolated disciplines, NEP champions an interconnected approach. It encourages students to venture across domains, weaving together threads of knowledge from diverse fields. This fosters well-rounded individuals equipped with the intellectual agility and critical thinking skills needed to navigate the complexities of the 21st century. Imagine budding engineers delving into the humanities, enriching their technical expertise with cultural awareness and ethical considerations. The NEP vision fosters graduates who are not merely specialists, but citizens with a panoramic understanding of the world.

1.2 Flexibility and Choice: Gone are the days of rigid curricula and prescribed learning paths. NEP empowers students to become architects of their own educational journeys. Multiple entry/exit points allow them to join and depart the system at their own pace, accommodating personal circumstances and evolving aspirations. Credit transfers offer seamless integration between institutions, enabling students to customize their academic pursuits. Online learning options further break down geographical barriers, opening doors for those in remote areas or juggling professional commitments. This democratization of education empowers students to tailor their learning to their unique needs and talents, fostering a sense of ownership and intrinsic motivation.

Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya Aurangabad

digital banking many consumers of India adopted digital banking service. we can see in current situation in India, mostly all humans being have a Android mobile phone and they are use all service and facilitate from banks app for their banking transaction.

1.2 billion People almost 90 percent of India's population signed up for a digital ID in less than a decade, about half of them linking their new ID to their bank account.Approximately 295.5 million digital banking users are in India.

Aadhar card is become a strongly document for the digitization. Bhim was launched by honorable prime minister on 30 December 2016 and within 10 days, the bhim app had 1 crore download from Android Play Store and over 2 million transaction across the UPI (Unified payment interface).According to survey by Cruz and Binsted published on finder says that 43% of Indian adults to have a digital bank account by 2025.Currently, Indian households make 35 per cent of their transactions digitally, with pay-to-merchant (P2M) accounting for a significant proportion of transactions. Customers use digital payment methods in 80 per cent of grocery, food delivery, and travel transactions. With mobile phones facilitating seamless P2M payments, digital transactions by households are estimated to cross 50 per cent by Financial Year 2026.

So here we can say that mostly peoples of India's use the digital account and they are aware from this new technology of Banking.

Conclusion:

Mostly customers are aware from digital banking. India banking system has adopted new technology in order to make India's cash free society.

Majority of the people have adopted digital banking service. if you can observe the present condition the use of digital technology has increased and if we look towards the aim of India's government to make India digital India is growing and great speed. it is concluded of the study that innovation, security, 24 into 7 hours these are the factors which effect on digital service.

References:

1. **Centeno C, 2004.** Adoption of Internet Services in the Acceding and Candidate Countries, Lessons 614 from the Internet Banking Case. *Telematics and Informatics,* **21**(3):293–315.
2. **Daniel E, 1999.** Provision of electronic banking in the UK and the Republic of Ireland. International Journal of Bank Marketing,**6(2)**:72–82.
3. **Mavhiki S, Nyamwanza, T, &Shumba L, 2015.** Impact of mobile banking on traditional banking practices in Zimbabwe.*International Journal of Economics, Commerce and Management,* **3(1)**:1-12.
4. **Phalle MV, Murkute PA, 2018.** Analysis of Perception of the Customers Towards Digitization of Banking Sector.*NCRD's Business Review*,**3**(1):15-19.
5. **ShifaFathima J, 2020.** Digital Revolution in the Indian Banking Sector. *Shanlax International Journal of Commerce,* **8(1)**: 56–64.
6. **Singh S,Rana R, 2017.** Study of consumer perception of digital payment mode. *Journal of Internet Banking and Commerce,* **22**(3):1-14.

(97)

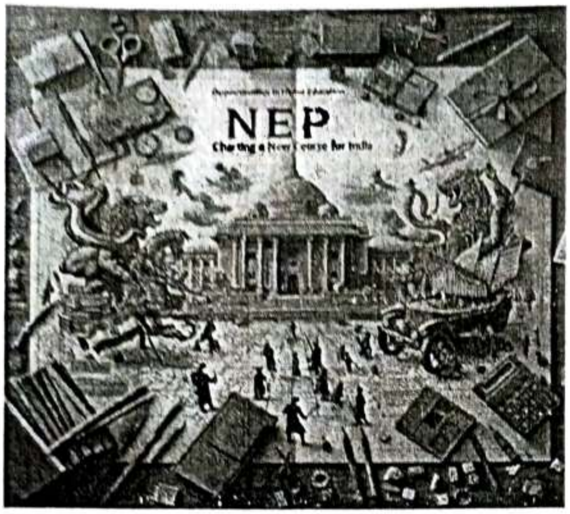

1.3 Skill Development and Employability: Recognizing the disconnect between academic qualifications and job market requirements, NEP prioritizes skill development. Vocational skills are no longer an afterthought; they are seamlessly integrated into the curriculum, equipping students with practical knowledge and real-world experience. Internships and apprenticeships become integral parts of the learning process, bridging the gap between theory and practice. Imagine a future where a business graduate tackles a real-world marketing project alongside seasoned professionals, gaining invaluable hands-on experience. This focus on employability ensures that graduates are not just job seekers, but confident contributors to the workforce, ready to hit the ground running.

1.4 Research and Innovation: NEP envisions India as a global hub for knowledge creation and innovation. Increased funding for research fosters a nurturing environment, attracting brilliant minds and empowering them to push the boundaries of knowledge. Interdisciplinary research, encouraged by the policy, breaks down the walls between disciplines, sparking collaborations that lead to groundbreaking discoveries. The establishment of the National Research Foundation further strengthens this commitment, creating a national platform for research excellence and driving India's scientific endeavors to the forefront of the global stage.

1.5 Inclusivity and Access:NEP seeks to dismantle the barriers that restrict access to education. Multilingualism ensures that language is not a stumbling block, opening doors for students from diverse linguistic backgrounds. Online learning platforms and affordable internet initiatives bridge geographical divides, bringing quality education to the remotest corners of the country. Affirmative action policies and scholarships create a level playing field, leveling the socioeconomic disparities that have historically excluded marginalized communities. This unwavering commitment to inclusivity envisions an educational landscape where every individual, regardless of background or circumstance, has the opportunity to unlock their potential and contribute to the nation's progress.

These five pillars of NEP, interconnected and mutually reinforcing, paint a vibrant picture of a transformed Indian higher education system. It promises to be a system that cultivates well-rounded individuals, empowers students to be active participants in their learning, equips graduates with the skills to thrive in the job market, fosters a culture of innovation, and ensures that education is an inclusive and transformative force for all. While challenges remain, the vision of NEP holds immense promise for a future where Indian higher education stands as a beacon of excellence, shaping generations of individuals who are not just knowledgeable, but also adaptable, resourceful, and equipped to shape a brighter tomorrow.

2. Review of Literature:

- **Kumar (2022)** dives into the transformative potential of NEP's flexible curricula and diverse learning experiences. He argues that the move beyond siloed disciplines fosters well-rounded individuals who can think critically and adapt to complex, interconnected challenges. He paints a picture of future engineers collaborating with philosophers to design socially responsible technology, or artists enriching their creative vision through scientific understanding. Kumar emphasizes how NEP empowers students to explore, connect, and synthesize knowledge, building the intellectual agility needed to navigate the 21st century's evolving landscape.
- **Singh and Sharma (2023)** turn their lens to the challenges of implementing NEP's flexible credit system. They highlight the need for robust assessment methods that move beyond traditional exams and effectively evaluate diverse learning pathways. Their research stresses the crucial role of faculty training in navigating this new terrain, emphasizing the need for expertise in designing personalized learning experiences and conducting holistic assessments. Singh and Sharma caution that without careful planning and faculty development, the flexibility of the credit system

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad

(59)

could lead to inconsistencies and inequalities in educational outcomes.

- **Rao and Ghosh (2023)** commend NEP's emphasis on skill development, recognizing its critical role in preparing graduates for the job market. They delve into the policy's integration of vocational skills, internships, and apprenticeships, highlighting the potential to bridge the gap between academic learning and real-world application. However, their research expresses concerns about the adequacy of infrastructure and faculty expertise to deliver quality vocational training, particularly in rural areas and specialized fields. Rao and Ghosh call for innovative partnerships with industry and targeted faculty development programs to ensure the success of NEP's skill development initiatives.
- **Joshi and Mishra (2021)** applaud NEP's focus on inclusivity and accessibility, especially its promotion of multilingualism, online learning, affirmative action, and scholarships. They envision a future where education transcends linguistic and geographic barriers, welcoming students from diverse backgrounds and empowering them to reach their full potential. However, their research raises concerns about bridging the digital divide, ensuring equitable access to online learning resources, and addressing affordability issues for marginalized communities. Joshi and Mishra underscore the need for targeted infrastructure development, digital literacy training, and affordable internet initiatives to bridge this critical gap and fulfill NEP's promise of inclusivity.

3. Objective of the Paper:

This paper aims to provide a comprehensive analysis of the opportunities and challenges presented by NEP in Indian higher education.

4. Opportunities of NEP in Higher Education: Cultivating a Brighter Future

4.1 Blossoming into Well-Rounded Individuals: The Power of Holistic Development:

NEP's multidisciplinary approach stands as a stark contrast to the rigid silos of traditional education. Imagine aspiring entrepreneurs delving into philosophy to hone their ethical decision-making, or budding engineers collaborating with artists to design inclusive technology. This cross-pollination of knowledge fosters critical thinking, problem-solving, and social-emotional learning, equipping students with the intellectual flexibility and social awareness to navigate the complexities of our interconnected world. NEP graduates won't just be specialists; they'll be responsible citizens capable of tackling multifaceted challenges with empathy and insight.

4.2 Charting Your Own Course: The Personalization Revolution:

Gone are the days of standardized paths and prescribed learning journeys. NEP empowers students to become authors of their own educational narratives. Multiple entry and exit points offer the freedom to adapt to evolving aspirations, while credit transfers ensure seamless transitions between institutions. Imagine a medical student taking a semester to pursue their passion for music composition, returning invigorated and ready to apply their newfound creativity to medical research. This newfound flexibility fosters a sense of ownership and intrinsic motivation, transforming students from passive consumers of knowledge into active architects of their learning experiences.

4.3 Skillful Navigators of the Job Market: Bridging the Gap between Theory and Practice:

NEP recognizes the disconnect between academic qualifications and workplace demands. It boldly integrates vocational skills, internships, and apprenticeships into the curriculum, ensuring graduates are not just bookworms, but confident contributors to the workforce. Imagine a business graduate tackling a real-world marketing campaign alongside seasoned professionals, or a computer science student honing their coding skills through an internship at a cutting-edge tech startup. This focus on practical experience not only boosts employability, but also ignites entrepreneurial spirit, empowering graduates to become job creators, not just job seekers.

4.4 Building Bridges, Opening Doors: The Promise of Inclusive Education:

NEP recognizes that education is not a privilege, but a fundamental right. Multilingualism ensures that language is not a barrier, welcoming students from diverse linguistic backgrounds. Online learning platforms and affordable internet initiatives bridge geographical divides, bringing quality education to the remotest corners of the country. Affirmative action policies and scholarships level the socioeconomic playing field, opening doors for marginalized communities who have historically been excluded. Imagine a rural student accessing world-class education through online platforms, or a first-generation college

(14)

student receiving the financial support they need to pursue their academic dreams. This relentless pursuit of inclusivity ensures that higher education becomes a transformative force for all, paving the way for a more equitable and representative society.

5. Challenges in Implementing NEP:

- **Funding and Infrastructure:** Implementing NEP's vision requires significant financial resources for upgrading physical infrastructure, developing digital platforms, and providing faculty training. Securing sustained funding from both government and private sources remains a challenge.
- **Faculty Training and Quality:** Adapting to the new curriculum, pedagogy, and assessment methods outlined in NEP necessitates upskilling and reskilling teachers. Attracting and retaining qualified faculty, particularly in specialized fields and rural areas, poses a significant hurdle.
- **Assessment and Accreditation:** Developing robust assessment methods aligned with NEP's holistic learning outcomes and moving beyond traditional exams requires comprehensive reform. Aligning existing accreditation systems with NEP's goals needs careful consideration.
- **Digital Divide and Accessibility:** Bridging the digital divide is crucial to ensure equitable access to online learning platforms and resources. Providing adequate infrastructure, digital literacy training, and addressing affordability issues in rural and marginalized communities are critical challenges.
- **Resistance to Change:** Implementing NEP effectively requires overcoming potential resistance from stakeholders accustomed to the traditional system. Effective communication, stakeholder
- **Resistance to Change:** Implementing NEP effectively requires overcoming potential resistance from stakeholders accustomed to the traditional system. Effective communication, stakeholder engagement, and capacity building programs are crucial for ensuring smooth transition and acceptance of the new reforms.

6. Recommendations for Development:

To maximize the opportunities and navigate the challenges presented by NEP, the following recommendations are crucial:

- **Sustained Funding and Public-Private Partnerships:** Secure long-term funding through innovative models like public-private partnerships and alumni contributions. Allocate resources efficiently to prioritize infrastructure development, faculty training, and research initiatives.
- **Faculty Training and Development:** Implement comprehensive training programs to equip teachers with the skills and knowledge required for the new curriculum, pedagogy, and assessment methods. Attract and retain qualified faculty through competitive salaries, improved working conditions, and career development opportunities.
- **Assessment Reform and Innovation:** Move beyond traditional exams and develop holistic assessment tools that evaluate critical thinking, creativity, and problem-solving skills aligned with NEP's learning outcomes. Encourage innovative assessment methods like portfolios, projects, and peer-review.
- **Bridging the Digital Divide:** Prioritize rural areas and marginalized communities to provide access to technology infrastructure, digital literacy training, and affordable internet connectivity. Invest in online learning platforms that are inclusive and accessible for diverse learners.
- **Stakeholder Engagement and Communication:** Ensure effective communication with students, parents, teachers, institutions, and policymakers to transparently explain the NEP vision and address concerns. Foster collaborative partnerships among stakeholders for successful implementation.

7. Research Methodology:

This research paper is descriptive in nature.

- Data Type:
  - Primary data: The paper is purely based on secondary data.
  - Secondarydata: Review of official NEP documents, research reports, articles, and statistical data on Indian higher education.
- Type of Research: Descriptive and analytical research.
- Period of Research: The period of research is between January and December 2023.

8. Conclusion:

The NEP 2020 presents a promising vision for transforming Indian higher education, fostering holistic development, skill acquisition, research innovation, and inclusivity. However, successfully navigating the challenges of funding, faculty training, assessment reform, and the digital divide is crucial for realizing this vision. Through collaborative efforts, sustained funding, and

(101)

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya Aurangabad

continuous innovation, NEP can truly chart a new course for Indian higher education, creating a vibrant ecosystem that empowers individuals, drives progress, and contributes to a knowledge-driven future.

9. References:

1. **Joshi R, Mishra, A, 2021.** National Education Policy 2020: Ensuring inclusiveness and access in higher education for marginalized communities. *Journal of Inclusive Education,* 15(4):457-472.
2. **Kumar R, 2022.** National Education Policy 2020: Promoting holistic development in higher education in India. *International Journal of Educational Development,* 8(5):105-132.
3. **Rao N, Ghosh,P, 2023.** Skill development in NEP 2020: Challenges and opportunities in higher education. *Journal of Vocational Education and Training,* 6(2):19-32.
4. **Singh A, Sharma V, 2023.** Implementation challenges of the flexible credit system in higher education under NEP 2020. *Education and Training,* 65(3):306-320.

(102)

IJMRT

Volume -5 , Issue 1 (Jan 2024)

Special Issue

on

Climate Change Resilience : Innovative Trends In Education Leading To Atmanirbhar Bharat

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology

ISSN 2582-7359

Peer Reviewed Journal

Impact Factor 6.325

Published By

Taran Publication

Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Pandit, Aurangabad

(103)

JOURNAL DETAILS

Name of Journal	**International Journal of Multidisciplinary Research and Technology**
e-ISSN	**2582-7359**
Subject	**Multidisciplinary**
Publisher	**Taran Publication**
Impact Factor	**6.325**
Website	**www.ijmrtjournal.com**
Contact Number	**8950448770, 9996906285**
Country of Publication	**India**
Editor-in-Chief	**Dr. Mandeep Kaur & Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat**

Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya

INDEX

S. NO.	TITLE	PAGE NO.
1.	**STUDY OF ORGANIZATIONAL CULTURE: A CASE STUDY OF GARWARE HI-TECH FILMS LTD** *Dr Vilas Epper, Prof. Vaishnavi Vilas Epper*	1
2.	**E-COMMERCE AND DIGITAL MARKETING: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES** *Prin. Dr. Chandanshiv S.B., Poonam Pandurang Sutar*	4
3.	**A STUDY OF SATISFACTION OF VISITORS ABOUT THE ADOPTION OF TECHNOLOGY IN TOURISM INDUSTRY OF AURANGABAD DISTRICT** *Dr. Indrajeet Bhagat*	7
4.	**A STUDY ON CONSUMER PERCEPTION OF DIGITAL MARKETING** *Dr. Vilas S. Epper, Mr. Kishor R. Lokhande*	13
5.	**EFFECT OF GST ON LOCAL RETAILORS IN THE AREAS OF WESTERN SUBURBS** *Dr. Ranjanayavagal, Dr. Nandkumar S. Rathi*	17
6.	**A STUDY OF SYSTEM OF OBTAINING BUSINESS LICENCES IN INDIA: CONCEPTUALIZING MODULE OF INTEGRATED PORTAL FOR LICENCES** *Cs Neha Kishor Daga, Prof (Dr.) N.S. Rathi*	24
7.	**A CRITICAL STUDY OF NEW NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 IN INDIA** *Dr. Kurpatwar L.C, Mr.Anant Himmatrao More*	33
8.	**AN EXPLORATORY STUDY OF CONSUMER DECISION MAKING WITH REFERENCE TO NUTRACEUTICALS** *Shadha Abdulrahman Mohammed Algailani, Dr. Shahebaz Khan*	38
9.	**A STUDY OF AGRICULTURE SECTOR ALLIED BUSINESS** *Malkapure S.M, Dr. Khillare S.K*	44
10.	**COLONIAL CONCERN AND ENVIRONMENT IN AMITAV GHOSH'S THE LIVING MOUNTAIN** *Dr. Archana Badne*	47
11.	**THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON INDIAN CINEMA: A PERSPECTIVE** *Dr. Sajjan Gaikwad,, Dr. Narendra Gawali*	50
12.	**IMPACT OF GLOBALIZATION IN ARVIND ADIGA'S "THE WHITE TIGER"** *Dr. Pranjali Bhanudas Vidyasagar*	56

Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya

(128)

ISSN: 2583-6285 Volume 3, Issue 1; Feb 2024

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYSIS IN COMMERCE AND MANAGEMENT

IJRACM

Web: https://www.iarj.in/index.php/ijracm/issue/archive

2. Money Laundering Through Cryptocurrencies

Dr. L. C. Kurpatwar

HOD, Dept. of Commerce,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Shivaji Nagar Chh.Sambhajinagar,
Maharashtra.

ABSTRACT

The article's goal is to investigate the role cryptocurrencies play in the money laundering process. The article's focus is on examining the potential applications of cryptocurrencies for money laundering, as well as their limitations. issue's context. Although cryptocurrencies are widely used for a variety of purchases and transactions worldwide, the authors of the article have stressed that there is no agreement on what constitutes a cryptocurrency and its legal standing. This study aims to show that economic fraud and organized crime rely on cryptocurrency in addition to cash or other traditional currencies.

We will examine the money laundering procedure, the incorporation of cryptocurrencies into this procedure, and the responses of government and law enforcement organizations to this novel form of payment. By enabling peer-to-peer financial transactions, cryptocurrencies gradually eliminate the need for middlemen. Cryptocurrencies have been popular among the darknet and other organized crime groups because of the transparency that blockchain technology offers. With the invention of Bitcoin in 2009, cryptocurrencies have emerged as a new kind of money. The central banking system's government-backed fiat currency was supposed to face serious competition from this kind of entirely digital money. By proposing new laws to forbid the use of cryptocurrencies in money laundering, the paper adds to the ongoing conversations and arguments surrounding them. This is a study paper that discusses cryptocurrency and how they help with money laundering. We will talk about in this essay. The use of cryptocurrencies for money laundering.

KEYWORDS

Money Laundering, Cryptocurrencies, Purchasing, Transactions, Government Agencies, Blockchain, Criminals, Digital Currency, Bitcoin, Financing

Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya Pandit ★ Aurangabad

1. Introduction:

A decentralized system employing cryptography to verify transactions and keep records, as opposed to a centralized authority, is what is known as cryptocurrency.

Since it is not issued by a centralized body, it is theoretically impervious to manipulation or intervention by the government. The blockchain analytics company Chainalysis claims that in 2019, criminals used exchanges to launder $2.8 billion in Bitcoin.

The risk of money laundering and criminal activities is higher with cryptocurrencies. Compared to conventional payment methods, they offer more privacy because a transaction involving public keys cannot be traced back to a specific person. The fundamental placement-layering-integration method is followed for money laundering using cryptocurrencies, although there are several unique features:

- Since cryptocurrencies are anonymous when they are created, the placement step of the money laundering process is frequently skipped.
- Making an account (or "address") is completely free and takes only a few seconds. Each account can only be used twice: once to receive money and once to send it somewhere else.
- With a computer script, a large-scale money laundering plan involving thousands of payments can be easily created and carried out at a cheap cost.
- It is rather simple to rationalize unexpected money through cryptocurrency because to the fast rise in exchange rates, with certain cryptocurrencies experiencing growth of 10,000%.

Money Laundering Via Crypto

The financial industry is very concerned about cryptocurrencies due to their growing use and the fact that they are either less regulated or unregulated in many jurisdictions, even though they may not currently compete with cash in terms of volume of money laundered. This is also the case for the G20 Finance Ministers' and Central Bank Governors' 2019 summit in Japan. A note from the meeting said, "Although crypto-assets do not currently pose a threat to global financial stability, we remain vigilant to risks, including those related to consumer and investor protection, anti-money laundering, and countering the financing of terrorism."

Crypto advisers frequently assert that using cryptocurrencies for money laundering is an inefficient approach when compared to traditional methods because it is extremely dangerous and complicated. Additionally, they contend that when compared to fiat currencies, transactions involving digital currencies are more accountable and transparent. Another viewpoint is that there is relatively little money laundering utilizing cryptocurrencies, and that the media in general prefers to focus on criminal activity involving digital currencies over advancements in technology and innovation. Without a doubt, cryptocurrencies are being used to help in money laundering, even if it's only on a limited scale. [1]

Cryptocurrency Money Laundering Work:

To hide their origins, criminals use a variety of services and procedures that route money through multiple addresses or companies. After then, the assets are transferred from what appears to be a reliable source to a destination location or an exchange for liquidation. It is exceedingly difficult to link money that has been laundered to illegal activity thanks to this procedure.

The top 5 techniques used by thieves to launder money on the blockchain are listed below.

Services that function inside one or more exchanges fall under the large category of nested services. In order to take advantage of trading opportunities, these services use addresses hosted by the exchanges to access the exchanges' liquidity. Certain exchanges have lax compliance requirements for nested services, which makes it possible for dishonest people to use them as a means of money laundering.

These transactions involving nested services seem on the blockchain ledger to have been carried out by their host counterparties, or the exchanges, as opposed to the hosted nested services or the addresses of the individuals involved.

Over-the-Counter (OTC) brokers are the most prevalent and well-known kind of nested services. Large-scale cryptocurrency trading is made simple, safe, and anonymous for traders via OTC brokers. OTC brokers act as middlemen between two parties to enable direct cryptocurrency trades without the need for an exchange. These trades can be done between fiat currencies, like euros, and cryptocurrencies, like Bitcoin, or between cryptocurrencies and other cryptocurrencies, such Ethereum and Bitcoin. In return for a commission, the OTC brokers locate counterparties for a transaction; they do not participate in the talks. The parties give the broker custody of the assets once the arrangements have been agreed upon.

Cryptocurrency money launderers frequently use gambling platforms. Money is deposited onto the network via a mix of recognizable and anonymous accounts. They are either wagered or cashed out, frequently in concert with affiliates. After the funds in the gambling account are disbursed, it may be granted legal standing. The Financial Action Task Force's (FATF) September 2020 report, titled "Virtual Assets Red Flag of Money Laundering and Terrorist Financing," includes information on gambling services.

In order to increase anonymity, mixers are services that combine digital assets from many addresses before releasing them sporadically to new destination addresses or wallets. They are frequently employed to hide the trail of money before it is moved to reputable companies or significant exchanges.

Fiat exchanges can be mainstream, peer-to-peer (P2P), or non-compliant (exchanges that do not follow or are not subject to rules). **They convert cryptocurrencies into cash**. Conventional financial investigative techniques need to be used after monetary exchanges have occurred.

Services in countries designated as having strategic shortcomings in their AML or Combating the Financing of Terrorism (CFT) regimes are those with headquarters in high-risk jurisdictions.

Cryptocurrency and money Laundering:

Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya

Criminals use digital currency exchanges, which take fiat money from conventional bank accounts, to open online accounts. After that, they begin the "cleansing" process (mixing and layering), which involves transferring funds into the cryptocurrency system through the use

भाग - ४ अनुक्रमणिका

अनु क्र.	लेख व लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२८	यशवंतराव चव्हाण: बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व **प्रा. सौ. रुपाली गोवर्धन दिकोंडा**	१४४-१४७
२९	यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकीय वाटचालींचा आढावा **डॉ. पंडित महादेव लावंड** **प्रा. कस्तुरे योगेश प्रकाश**	१४८-१५२
३०	यशवंतराव चव्हाण यांचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन व कार्य **प्रा. डॉ. प्रकाश बाबाराव महाजन**	१५३-१५५
३१	महाराष्ट्रातील कृषी व औद्योगिक क्रांती आणि यशवंतराव चव्हाण **डॉ. मीना चंद्रभान साळे**	१५६-१५९
३२	यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणीक धोरण **डॉ. तनय पंढरीनाथ गोडे** **डॉ. आर.एम. क्षिरसागर**	१६०-१६२
३३	संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा आणि यशवंतराव चव्हाण यांचे शेती उद्योग व सहकार क्षेत्रातील योगदान **डॉ. जी. एन. ढाले**	१६३-१६७
३४	महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्था आणि यशवंतराव चव्हाण **प्रा. डॉ. आर.बी. वनारसे**	१६८-१७६
३५	महाराष्ट्रातील शैक्षणिक, कृषी व औद्योगिक क्रांती आणि यशवंतराव चव्हाण **कविता किसन भोये**	१७७-१८१

३४. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्था आणि यशवंतराव चव्हाण

प्रा. डॉ. आर.बी. वनारसे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

गोषवारा (Abstract)

प्रस्तुत संशोधन लेखांमध्ये भारतातील पंचायत राज व्यवस्थेचा इतिहास समजून घेण्यात आलेला आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळामध्ये पंचायत राज व्यवस्थेचा विकास कशा पद्धतीने झाला त्याचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला असुन महाराष्ट्र राज्यामध्ये पंचायत राज व्यवस्थेची अंमलबजावणी कधी व कोणत्या परिस्थितीत झाली. त्यासाठी स्थापन करण्यात आलेली वसंतराव नाईक समिती, पी व्ही पाटील समिती, आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम-१९६१ यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखाचा प्रमुख विषय हा यशवंतराव चव्हाणांचे महाराष्ट्राच्या पंचायत राज व्यवस्थेतील योगदान हा असून १९४६ पासून यशवंतरावांचा राजकीय प्रवास समजून घेत असताना त्यांनी महाराष्ट्रामध्ये पंचायत राज व्यवस्था अंमलात येण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नाचा आढावा घेऊन १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्रामध्ये अंमलात आलेली पंचायत राज व्यवस्था आणि या व्यवस्थेत यशवंतरावांचे योगदान सविस्तर अभ्यासले गेलेले आहेत. पंचायतराज व्यवस्था समजून घेत असताना या व्यवस्थेची अंमलबजावणी करण्यासाठी वेळोवेळी स्थापन करण्यात आलेले वेगवेगळे आयोग आणि समित्या यांचे अध्ययन या लेखात आहे. त्यामध्ये बलवंतराव मेहता समिती (१९५७), अशोक मेहता समिती (१९७७) श्री जी व्ही के राव समिती (१९८५), डॉ. एल. एम. सिघवी समिति (१९८६), ७३ वी घटनादुरुस्ती (१९९२) इत्यादीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द (Key Words) : पंचायत राज, सत्ता विकेंद्रीकरण, स्वशासन, लोकशाही .

प्रस्तावना (Introduction)

महाराष्ट्र हे एक पुरोगामी राज्य आहे असे आपण अभिमानाने म्हणतो. महाराष्ट्राला पुरोगामी राज्य बनवण्यामध्ये ज्या राजकीय नेत्यांचा, समाज सुधारक व विचारवंतांचा समावेश आहे त्यामध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अनेकांनी योगदान दिलेले आहे त्यात यशवंतराव चव्हाण यांचे स्थान महत्त्वाचे मानले जाते. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची कारकीर्द सुरू झाली तेव्हा राज्याच्या समोर अनेक प्रश्न होते. नुकतेच संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा लढा देऊन महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झालेली होती. अनेक राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, कृषी, औद्योगिक इत्यादी क्षेत्रातील आव्हाने पेलून यशवंतरावांनी महाराष्ट्र राज्य विकसित आणि पुरोगामी बनवण्याच्या दिशेने एक बुद्धिमान आणि कल्पक राजकारणी म्हणून आणि आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणून कार्य केलेले आहे. असे म्हटले जाते की, जेव्हा जेव्हा हिमालय अडचणीत आला तेव्हा तेव्हा महाराष्ट्राचे सह्याद्री यशवंतराव चव्हाण त्याच्या मदतीला धावून गेले.

त्यांनी आपल्या राजकीय आणि सामाजिक कारकिर्दित राजकारण कमी आणि समाजकारणाला जास्त महत्त्व दिले. फुले, शाहू, आंबेडकरांच्या विचारांचे खरे पाईक म्हणून त्यांची ओळख होती. दिल्लीच्या राजकारणात ज्या ज्या नेत्यांनी महाराष्ट्राचा ठसा उमटवला त्यामध्ये यशवंतरावांचे नाव पहिल्यांदा घेतले पाहिजे. पुरोगामी, सुसंस्कृत, निष्कलंक नेतृत्व म्हणुन त्यांची ओळख होती.

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताचा उल्लेख केला जातो. भारतात २६ जानेवारी १९५० पासून लोकशाही संविधान अत्यंत प्रभावीपणे काम करत आहे. केंद्र आणि राज्य स्तरावर लोकशाहीची अंमलबजावणी प्रभावीपणे केल्यानंतर स्थानिक स्तरावर देखील लोकशाही रुजवली गेली पाहिजे आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे यासाठी पंचायतराज नावाची व्यवस्था भारतामध्ये स्वीकारण्यात आली. सुरुवातीच्या काळात स्थानिक स्तरावर लोकशाही व्यवस्था सक्षम नसल्यामुळे पंचायत राजच्या माध्यमातून गाव पातळीपर्यंत लोकशाही यंत्रणा पोहोचवण्याचे काम झाले. पंचायतराज संदर्भामध्ये यशवंतरावांनी केलेले विधान महत्त्वाचे वाटते ते म्हणतात, "विकेंद्रीकरण हा लोकशाहीचा गाभा असून ते झाल्यानंतर एका पातळीवर केंद्रीभूत झालेले सत्ता खेड्याच्या पातळी पर्यंत पोहोचेल" यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री असताना त्यांनी आपल्याच मंत्रिमंडळातील वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायत राजचा अभ्यास करण्यासाठी एक कमिटी स्थापन केली. या कमिटीने पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास करून 'महाराष्ट्र पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद अधिनियम-१९६१' हा अधिनियम तयार करण्यात आला आणि त्यातून त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था स्विकारण्यात आली. १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्रामध्ये पंचायत राज व्यवस्था अंमलात आली. यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री असताना महाराष्ट्रामध्ये पंचायत राजच्या माध्यमातून ग्रामीण स्तरापर्यंत सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले आणि सत्तेमध्ये लोकसहभाग वाढविण्यासाठी या व्यवस्थेने महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे. त्याचा अभ्यास संबंधित संशोधन लेखात करण्यात येणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objective of the Research)

1. भारतातील पंचायत राजचा इतिहास समजून घेणे.
2. महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
3. यशवंतराव चव्हाण यांचे पंचायतराज व्यवस्था आणि महाराष्ट्रातील सत्ता विकेंद्रकरणातील योगदान अभ्यासणे.

उपरोक्त मांडण्यात आलेल्या संशोधनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी खालील गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहितके (Hypothesis)

1. भारतीय खेडी ही प्राचीन काळापासून स्वशासित आणि स्वावलंबी होती.
2. यशवंतराव चव्हाण पंचायतराज व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीच्या बाजूने होते. महाराष्ट्रात पंचायत राज व्यवस्था सुधारित पद्धतीने अस्तित्वात येण्यासाठी यशवंतरावांनी महत्वाचे योगदान दिलेले आहे.
3. पंचायत राज व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीमुळे महाराष्ट्रात नव नेतृत्वाचा उदय आणि विकास झाला.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला गेला आहे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology)

सदरील संशोधनाच्या तथ्य संकलना करिता प्रामुख्याने प्रकाशित आणि अप्रकाशित द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला. प्रकाशित स्रोतांमध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, वार्षिक अंक इत्यादीचा वापर करण्यात आला तर अप्रकाशित साहित्यामध्ये एम.फिल आणि पीएच. डी.चे प्रबंध, शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अहवाल, इंटरनेट वरील साहित्याचा वापर करण्यात आला. सदरील संशोधनाच्या मांडणीत वर्गीकरणात्मक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेचा इतिहास (Historical background of Panchayat Raj)

प्राचीन काळापासून भारतातील स्थानिक स्वशासनाला गौरवशाली इतिहास लाभलेला आहे. प्राचीन काळात खेडी ही स्वयंशासित आणि स्वयंपूर्ण होती. आज अस्तित्वात असलेली पंचायत राज व्यवस्था त्या काळामध्ये वेगळ्या स्वरूपामध्ये अस्तित्वात होती परंतु ब्रिटिश काळात या स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशिस्त खेड्यातील व्यवस्था जाणीवपूर्वक मोडकळीस आणली गेली. भारतातील पारंपरिक स्थानिक सुशासन ब्रिटिश काळात डबघाईला आले. परंतु त्याच काळात इ. सन १८८२ च्या लॉर्ड रिपनच्या स्थानिक शासनाच्या ठरावाच्या रूपाने पुन्हा ही व्यवस्था पुनर्जीवन करण्यात आली. प्राचीन काळात पंचायतीच्या संबंधाने काही पुरावे उपलब्ध होतात. यात प्रामुख्याने वैदिक काळाचा समावेश केला जाऊ शकतो. वेदामध्ये ग्रामसभा, रामायणात जनपदसंघ, महाभारतात ग्रामसभा व तेथील प्रमुखास ग्रामीणी म्हणत असल्याचा उल्लेख आढळतो. मनुस्मृती व नारदस्मृती यामधील विवेचनावरूनही हे स्पष्ट होते की, गाव तेथे पंचायतचे अस्तित्व होते. इतकेच नव्हे तर बुद्धकालीन जागतिक कथा वरूनही स्वयंपूर्ण गाव व पंचायतीच्या रचनेच्या उल्लेख आढळतो. शांतीपर्वातही ग्राम हा शासनाचा सर्वात लहान व प्रमुख घटक असल्याचे म्हटले आहे.

उत्तर प्राचीन कालखंडातील पंचायतीसंबंधी बरेचसे पुरावे साहित्य शिलालेखाचे रूपाने उपलब्ध आहेत. प्रामुख्याने मौर्य, चोल, व गुप्त राजांच्या काळामध्ये उत्कृष्ट पंचायतीची व्यवस्था असल्याची पुरावे मिळतात. कौटील्याचे अर्थशास्त्र व इतर प्राचीन ग्रंथातून मौर्यकाळात पंचस्तरिय (स्थानीय, द्रोणमुख, खार्वटीक, संग्रहण व ग्राम) ग्रामीण व्यवस्था अस्तित्वात असल्याचे दिसते. प्राचीन पंचायतीच्या माध्यमातून सामाजिक नियमन व नियंत्रण, गावातील न्याय निवाडा, ग्राम व्यवस्थापन, कृषी विकास, वन संवर्धन, नैसर्गिक आपत्ती कालीन व्यवस्थापन, ग्राम संरक्षण, मंदिरे व धर्म स्थानांचे व्यवस्थापन, वाटसरुची व्यवस्था, परंपरेचा आदर, ज्ञान हस्तांतरण इत्यादी कार्य या पंचायतीच्या माध्यमातून केली जात होती.

मध्ययुगीन कालखंड हा जगाचा अंधकारमय कालखंड मानला जातो. या कालखंडात कोणताही रचनात्मक विकास झाला नाही अशा पद्धतीची मांडणी विचारवंत करतात. प्रामुख्याने भारतात या कालखंडात मोगल राजवट होती. मुघल राजवटीच्या काळामध्ये शहरी व्यवस्थापनावर अधिक भर देण्यात आला. पारंपारिक ग्रामीण पंचायतीच्या कामकाजात मात्र कोणताही हस्तक्षेप करण्यात आला नसला तरी अधिकाराचे केंद्रीकरण या काळात मोठ्या प्रमाणात झालेली होते. सामान्यत: या काळात राज्याची विभागणी प्रांतात केली गेली होती ज्यावर 'अमिर' नावाचा अधिकारी कार्यरत असे. प्रांताची विभागणी 'शिक' मध्ये केली होती जेथे 'शिकदार', आजच्या जिल्हा सारखा भाग म्हणजेच परगना तेथे अंमलगुजार असे अधिकारी कार्यात होते. तत्कालीन गावांना 'मोगा' व

'मौजा' असे संबोधले जात असे. गावाच्या प्रमुखास मुखिया किंवा मुकादम. कर वसुलीसाठी पटवारी व न्यायदानासाठी चौधरी यांची तरतूद केलेली होती. महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात पंचायतींना अधिक सक्षम बनवण्यात आले होते. पंचायती जनतेच्या उपयोगी वाटल्याने महाराजांनी त्यांना राजश्रय दिला. गावातील वाद संघर्ष यांच्या निर्णयासाठी जनतेला कुठेही लांब जावे लागू नये. यासाठी महाराजांनी काळजी घेतली.

आधुनिक कालखंडामध्ये विशेषतः ब्रिटिश कालखंडात स्थानिक स्वशासनाची प्राचीन गौरवशाली परंपरा खंडित झालेली होती. काही निर्णय या कालखंडामध्ये घेण्यात आले त्यामध्ये पहिला निर्णय म्हणजे १६८७ साली मद्रास येथे महानगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. मद्रास महानगरपालिका ही भारतातील पहिली महानगरपालिका आहे. सन १७९३ साली मुंबई व कलकत्ता नगरपालिकांचे रूपांतरही महानगरपालिकेत करण्यात आले. उदारमतवादी व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपन यांनी सन १८८२ साली स्थानिक सुशासनाचा ठराव मांडला. ज्यामध्ये वित्तीय आणि अधिकार उपलब्धतेच्या दृष्टीने स्थानिक शासन संस्थांसाठी विशेष सुविधांची तरतूद करण्यात आली. इ. सन १९१९ च्या माटेंग्यु-चेम्सफोर्ड अधिनियमाचा प्रभाव या पुढील काळात राहिल्याने स्थानिक स्वशासनावर बऱ्याच मर्यादा आल्या. या काळातील विशेष घटना म्हणजे इ. सन १९२० चा मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम होय. या कायद्याने मुंबई प्रांतातील ग्रामपंचायतींना वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला.

पंचायत राज व्यवस्थेची अंमलबजावणी (Implementation of Panchayat Raj)

घटना निर्मात्यांनी भारतामध्ये लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे हा दृष्टिकोन समोर ठेवून भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४० मध्ये सत्ता विकेंद्रीकरणाची संकल्पना स्वीकारलेली आहे. कलम ४० मध्ये ग्रामपंचायतीची व्यवस्था आणि एकूणच ग्रामीण भागातील सत्ता विकेंद्रीकरण यावर भर देण्यात आलेला आहे. बलवंतराव मेहता समितीच्या माध्यमातून राज्यांमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे यासाठी पंचायतराज व्यवस्था आणावी अशा पद्धतीची शिफारस केलेली दिसते. या समितीने आपल्या अहवालामध्ये अत्यंत महत्त्वाचे शिफारसी मांडलेल्या आहेत. यामध्ये त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्था जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यासंबंधीच्या स्वतंत्र शिफारशी या अहवालात करण्यात आल्या. न्याय पंचायतीची स्थापना, आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम आणि पंचायत राज व्यवस्थेच्या कार्य व अधिकाराचे विभाजन कसे असले पाहिजे याची सविस्तर मांडणी बलवंतराव मेहता समितीने आपल्या शिफारशी मध्ये केलेली आहे. त्यानंतर अशोक मेहता समिती (१९७७) ची स्थापना करण्यात आली. या समितीने पंचायत राजच्या भारतातील वीस वर्षाच्या अनुभवानंतरही , त्यात काही दोष कायम असल्याचे दिसले. त्यातून त्यांनी महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या. ज्यामध्ये द्वीस्तरीय व्यवस्था, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतचे अस्तित्व, त्यांच्या कार्यकाल, राज्यशासनाची जबाबदारी, राज्यघटना दुरुस्तीची आवश्यकता, जिल्हा परिषद, मंडळ पंचायत, न्यायपंचायत, जिल्हा नियोजन समिती इत्यादी बाबतीत महत्त्वपुर्ण शिफारशी केल्या.

स्वतंत्र भारतामध्ये वेगवेगळ्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्थानिक शासनाला महत्त्व देण्यात आले. महात्मा गांधींनी 'खरा भारत हा खेड्यात आहे' हा संदेश दिला. त्यामधून सामुदायिक विकास कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्थानिक सुशासनाला प्राधान्य देण्यात आले. सामुदायिक विकास कार्यक्रमांमध्ये पाच स्तरांमध्ये हा कार्यक्रम विभागला गेला. केंद्रीय स्तर, राज्यस्तर, जिल्हास्तर,

गटस्तर आणि ग्रामस्तर अशी त्याची विभागणी करण्यात आली. येथूनच स्वतंत्र भारतामध्ये स्थानिक शासनाची अंमलबजावणी सुरू झाली. भारतामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेला बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीनंतर वेगळे वळण मिळाले. असे म्हटले जाते की, महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्य हे स्वप्न पंडित नेहरूंच्या प्रयत्नांनी आणि बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीने त्रिस्तरीय पंचायत राजच्या रूपाने अस्तित्वात आले. पुढे श्री जीव्हीके राव समिती (१९८५). डॉ. एल.एम. सिघवी समिति (१९८६). ७३ वी घटनादुरुस्ती (१९९२) यातुन पंचायत राज व्यवस्थेचा विकास होत गेला.

महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्था (Panchayat Raj System in Maharashtra)

महाराष्ट्रामध्ये पंचायत राज व्यवस्था कशा पद्धतीची असेल यासाठी तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीला 'महाराष्ट्रातील लोकशाही विकेंद्रीकरण समिती' म्हणून ओळखले जाते तसेच त्या समितीस वसंतराव नाईक समिती (१९६०) असे देखील संबोधले जाते. राष्ट्रीय स्तरावरील बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीनंतर त्यावर पुनर्विचार करण्यासाठी व राज्यात स्थानिक स्वशासनाचे प्रारुप सुचविण्यासाठी ही समिती स्थापन करण्यात आली होती. या समितीने आपला अहवाल १५ मार्च १९६१ रोजी महाराष्ट्र शासनाकडे सादर केला. या समितीने आपल्या अहवालात एकूण २२६ शिफारशी केल्या होत्या. या समितीचा अहवाल महाराष्ट्राच्या सहकार व ग्रामीण विकास विभागाने 'लोकशाही विकेंद्रीकरण समितीचा अहवाल' या शिर्षकाखाली प्रसिद्ध केला होता. या अहवालाचा आधार घेऊन महाराष्ट्रात नवीन पंचायत राजची स्थापना करण्यासाठी 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम -१९६१' संमत करण्यात आला. या अधिनियमाची अंमलबजावणी महाराष्ट्र दिनापासून म्हणजे १ मे १९६२ पासून करण्यात आली. वसंतराव नाईक समितीने महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या होत्या. यामध्ये त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेचा स्विकार करण्यात आला. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यांच्या अधिकाराबाबतीत आणि स्वायत्तता बाबतीत काही शिफारशी करण्यात आल्या. सल्लागार समितीची स्थापना करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. विकासात्मक योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र व्यवस्था असावी अशी शिफारस करण्यात आली.

महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेचे मूल्यमापन करण्यासाठी सन १९७० साली श्री. ल. न. बोंगीरवार समितीची स्थापना केली. या समितीला 'महाराष्ट्रातील पंचायतराज पुनर्विलोकन समिती' देखील म्हटले जाते. या समितीचे गठन २६ फेब्रुवारी १९७० रोजी करण्यात आले. या समितीने २०२ शिफारशीचा अहवाल १५ सप्टेंबर १९७१ रोजी महाराष्ट्र शासनाला सादर केला. त्यानंतर महाराष्ट्र शासनाने पंचायतराज पुनर्विलोकन समिती म्हणून प्राचार्य पी.बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली एक नवीन समिती स्थापन केली. या समितीला पी.बी. पाटील समिती (१९८४) असे म्हणतात. पंचायतराज व्यवस्थेतील परिवर्तनाला अपेक्षित ठेवून महाराष्ट्र शासनाने १८ जून १९८४ रोजी या समितीचे गठन केले. या समितीने जून १९८६ मध्ये महाराष्ट्र शासनाला आपला अभ्यासपूर्ण अहवाल सादर केला. या अहवालामध्ये एकूण १८ बहुमूल्य शिफारसी करण्यात आल्या. या सर्व समित्यांच्या शिफारशीचे अवलोकन करून महाराष्ट्रामध्ये पंचायत राज व्यवस्थेची अंमलबजावणी करण्यात आली. यातून अधिक लोकाभिमुख.

विकासाभिमुख आणि विकेंद्रीत स्थानिक शासन महाराष्ट्रामध्ये अस्तित्वात आले. त्यातून महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास साध्य झालेला दिसून येतो. त्याचबरोबर लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण करून लोकशाही राज्य स्थापन होण्यास मदत झालेली आहे.

यशवंतराव चव्हाणांचे पंचायत राज व्यवस्थेतील योगदान (Contribution of Yashwantrao Chavan in Panchayat Raj)

सन १९४६ च्या निवडणुकीनंतर यशवंतरावांचा महाराष्ट्राच्या सत्ताकारणात प्रवेश झाला. सातारा जिल्हा दक्षिण मतदार संघातून ते निवडणुकीस उभे राहिले आणि या निवडणुकीमध्ये त्यांचा विजय झाला. १९४६ मध्ये गृह खात्याच्या पार्लमेंटरी सेक्रेटरी म्हणून त्यांना पदभार देण्यात आला. त्यानंतर त्यांनी आपल्या पदाचा उपयोग करून ग्रामीण भागातील लोक कल्याणासाठी विविध योजना हाती घेतल्या. १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये यशवंतराव विधानसभेवर निवडून आले. मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई यांच्या मंत्रिमंडळामध्ये नागरी पुरवठा खात्याचे मंत्री म्हणून त्यांना जबाबदारी देण्यात आली. पुढे त्यांच्याकडे स्थानिक स्वराज्य व विकास खाते देण्यात आले. त्यातून त्यांनी आपल्या नवनवीन कल्पना आणि संकल्पना राबविल्या आणि ग्रामीण भागातील सत्ताकारण आणि वेगवेगळ्या ग्रामीण भागातील योजना यासाठी एक प्रगल्भ असा रोड मॅप तयार केलेला होता. त्यामध्ये त्यांनी गावागावांमध्ये जाऊन गावातील समस्या समजून घेऊन त्या अनुषंगाने ग्रामीण विकासाच्या योजनांची तयारी केलेली दिसते. पुढे मुंबई राज्य ग्रामपंचायत संघाची स्थापना १९५४ साली झाली. त्यामध्ये यशवंतरावाची महत्त्वाची भूमिका होती.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अनेक दिवस चालली. यामध्ये अनेकांना हुतात्म्य पत्करावे लागले. मुंबईसह महाराष्ट्र झाला पाहिजे यासाठी महाराष्ट्रातील लोकांनी या चळवळीच्या माध्यमातून मोठे लोक आंदोलन उभे केले होते. १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला यश आले आणि त्यातून मुंबईसह महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी पदभार स्विकारला. यशवंतरावांच्या समोर अनेक सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि प्रादेशिक आव्हाने होती. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि त्यातून पुरोगामी व विकसित महाराष्ट्र घडविण्यासाठी यशवंतरावांना मोठी योजना बनविणे आवश्यक होते. त्यासाठी त्यांनी आपल्या मंत्रिमंडळातील सहकाऱ्यांच्या माध्यमातून आणि प्रशासनातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मदतीने ग्रामीण महाराष्ट्राच्या विकासासाठी दीर्घ नियोजन केलेले दिसते.

महाराष्ट्रामध्ये भौगोलिक प्रदेशानुसार विभाग पूर्वीपासून आहे. ब्रिटिश काळामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेसाठी वेगवेगळे कायदे होते. त्यामध्ये पश्चिम महाराष्ट्रासाठी बॉम्बे व्हिलेज पंचायत अँक्ट १९३३ हा कायदा होता. पश्चिम महाराष्ट्रातील स्थानिक स्तरावरील प्रशासन या कायद्याच्या अंतर्गत चालत असे. तर विदर्भामध्ये जनपद कायदा होता आणि मराठवाड्यात १९४९ नंतर ग्रामपंचायत कायदा लागू झाला. यशवंतराव चव्हाणांनी या सर्व कायद्यातील त्रुटींचा अभ्यास करून या सर्वांसाठी एकच कायदा असावा यासाठी वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली त्या समितीने पंचायत राज विधेयक आणले. तो कायदा म्हणजे "महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम-१९६१" होय. महाराष्ट्रातील त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था ही इतर राज्यापेक्षा जास्त प्रभावी ठरलेली दिसते. १९५२ ते ५६ या काळात यशवंतराव मुंबई राज्याचे स्थानिक स्वराज्य संस्था मंत्री होते. केंद्रीय आरोग्य मंत्री अमृता कौर यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५४ मध्ये शिमला येथे स्थानिक स्वराज्य संस्था विषयक एक परिषद आयोजित करण्यात आली

होती. या परिषदेमध्ये यशवंतराव चव्हाण स्वतः उपस्थित होते त्यांचा या परिषदेतला अनुभव आणि प्रत्यक्ष स्थानिक स्वराज्य संस्था मंत्री म्हणून असलेला अनुभव त्यातून महाराष्ट्राला एक उत्तम अशी पंचायत राज व्यवस्था मिळालेली आहे. त्यामध्ये यशवंतरावांचे आणि त्यांच्या विभागाचे मोठे योगदान होते.

यशवंतराव चव्हाण हे अभ्यासू, सुसंस्कृत आणि वास्तवाचे भान असलेली राजकीय नेतृत्व होते. स्थानिक स्वराज्य संस्था विभागाचे मंत्री असताना त्यांनी २३ मार्च १९५५ रोजी ग्रामपंचायत दुरुस्ती विधेयक विधानसभेत मांडले. हे विधेयक मांडतांना त्यांनी या विधेयकाच्या अनुषंगाने आणि पंचायतराज व्यवस्थेतील वेगवेगळ्या पैलू विषयी केलेले भाषण अत्यंत महत्त्वाचे होते. या भाषणामधून त्यांची ग्रामपंचायत व्यवस्था आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण याविषयीची भुमिका समजून घेण्यामध्ये मदत होते. ग्रामपंचायतच्या कारभाराकडे स्थानिक लोकांच्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे. खेडेगावातील लोकांना एकत्र आणून त्यांचा लोक सहभाग स्थानिक प्रशासनामध्ये वाढवला पाहिजे, लोकांचा विश्वास संपादन करून आणि सेवाभावातून गावांचा विकास करून घेतला पाहिजे. मागील काही वर्षांपूर्वी जलस्वराज्य योजना आणि तंटामुक्त गाव ही योजना अस्तित्वात आली त्याची पायाभरणी यशवंतराव चव्हाण यांच्या त्या भाषणामध्ये असलेली दिसते. भारतातील खेड्यांचा विकास झाला पाहिजे, त्या ठिकाणी मूलभूत सोयी- सुविधा उपलब्ध झाल्या पाहिजे यासाठी आपण ग्रामपंचायतीवर मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च करत असतो. परंतु त्या निधीचा विनियोग योग्य पद्धतीने झाला पाहिजे आणि गावकऱ्यांच्या सहभागातून आणि त्यांच्या आवश्यकतेनुसार तो निधी वापरला गेला पाहिजे. अशा पद्धतीचे विचार यशवंतरावांनी या भाषणांमध्ये व्यक्त केलेले आहे. पुढे ते म्हणतात की, खेड्यात मध्ये सांस्कृतिक जीवन निर्माण करून खेड्यांची सुधारणा झाली पाहिजे. सामाजिक एकोपा निर्माण झाला पाहिजे आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध झाले पाहिजे. यासाठी सरकारसोबतच लोकसहभाग महत्त्वाचा आहे आणि हे सर्व करत असताना त्यामध्ये पंचायतराज व्यवस्था ही महत्त्वाची भूमिका बजावणार आहे असे मत त्यांनी या भाषणांमध्ये व्यक्त केलेले होते. आपल्या देशातील लोकशाही मुलगामी रीतीने अधिक गतिमान कशी करता येईल, या दृष्टीने विचार करण्यात आला त्यातून लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा मार्ग निवडला गेला. देशात लोकशाही वाढवायची असेल तर लोकशाही विकेंद्रीकरणासंबंधीचा निर्णय थोडासा ध्येयपूर्वक घेतल्याशिवाय मार्ग सापडणार नाही. या विचारानुसार सत्ता विकेंद्रीकरणासाठी ग्रामपंचायतीला अधिक सत्ता, अधिकार त्याचबरोबर आर्थिक स्वायत्तता देणे आवश्यक आहे असे मत यशवंतरावांनी व्यक्त केले.

लोकशाही विकेंद्रीकरण समितीवरील अहवालाच्या चर्चेच्या वेळी उत्तर देताना विधिमंडळात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, माझ्या स्वतःपुरतेच बोलायचे झाल्यास मी असे म्हणेन की, मी केंद्रीकरणाचा समर्थक नाही. मी विकेंद्रीकरणाचा समर्थक आहे कारण लोकशाही तत्त्वाचा तो मूळ गाभा आहे. आमची जी मूळ कल्पना आहे ती अशी आहे की, जी सत्ता केंद्रित झालेली आहे तिचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले पाहिजे. विकेंद्रीकरणानंतर खालच्या पातळीवर अर्थात जिल्हा आणि तालुका किंबहुना खेड्याच्या पर्यंत सत्ता पोहोचेल अर्थात ती सत्ता लोकांच्या प्रतिनिधीमध्ये विभागली गेली पाहिजे. अशा पद्धतीचे विचार लोकशाही विकेंद्रीकरणावर त्यांनी व्यक्त केले. यशवंतराव चव्हाण लोकशाही वरील आपली निष्ठा व्यक्त करताना दिसतात. खेड्यापाड्यातील ग्रामपंचायतींना सत्ता देण्याची फारशी आवश्यकता नाही, खेडा-पाड्याल्यातील ग्रामपंचायत म्हणजे निव्वळ अडानी माणसाच्या हातात जाणाऱ्या संघटना

असून त्यात थोडासा जातीवाद आणि सरंजामशाही वृत्ती आहे. त्याचप्रमाणे खेड्यापाड्यात गुंडगिरीचे वातावरण असते. अशा लोकांच्या हातात लोकशाही विकेंद्रीकरणाची सत्ता दिल्याने काय उपयोग आहे? असा विचार व्यक्त करणाऱ्यांना यशवंतराव चव्हाण यांनी ठणकावून सांगितले की, लोकशाही सुदृढ करायची असेल, तो विचार रुजवायचा असेल तर सत्तेचे विकेंद्रीकरण गरजेचे आणि अत्यावश्यक आहे. ३ ऑक्टोबर १९६० रोजी मुंबई येथे लोकशाही विकेंद्रीकरण या विषयावर आयोजित चर्चासत्राचे उद्घाटन करताना केलेल्या भाषणात यशवंतराव म्हणतात की, ज्यांच्यामुळे विकास कार्याचा वेग वाढण्यास मदत होईल आणि देशातील लोकशाहीचा पाया बळकट होईल अशा प्रकारच्या शासन संस्था आणि लोकशाही संस्था आपण निर्माण केल्या पाहिजे. विकास कार्यक्रमातील पुष्कळशी कामे स्थानिक स्वरूपाची असल्यामुळे अशी कामे त्या त्या भागातील स्थानिक संस्थाच उत्तम तऱ्हेने पार पाडू शकतील तसे झाल्यास अधिक व्यापक व महत्त्वाची प्रश्न सरकारी पातळीवरून हाताळणे सुकर होईल. लोकांच्या या संस्था अर्थातच लोकशाही पद्धतीने उभारल्या गेल्या पाहिजेत कारण निरनिराळ्या पातळीवर लोकशाही संस्था निर्माण झाल्याशिवाय आपण लोकशाही नेतृत्व निर्माण करू शकणार नाही. लहान लहान क्षेत्रात काम करणाऱ्या या लोकशाही संस्थातूनच भावी नेते तयार होतील.

यशवंतरावांनी पंचायत राजचा दर्जा सुधारण्यासाठी व स्थानिक नेतृत्व वृद्धिंगत करण्यासाठी नाईक समितीच्या शिफारशींचा पुरेपूर अंमल करून पंचायत राजला बळकटी आणण्याचा प्रयत्न केला. सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याचे सरकारने मान्य केले असून देशाची सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागातील जनतेला सत्ता देणे आवश्यक आहे असे मत यशवंतराव यांनी यावेळी व्यक्त करून या अहवालाचे समर्थन केले होते. राज्यातील प्रशासन लोकाभिमुख आणि कार्यक्षम व्हावे यासाठी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर आधारित पंचायतराज ही व्यवस्था जिल्हा, तालुका आणि गाव या तीन स्तरावर १९६२ साली अस्तित्वात आली. महाराष्ट्रामध्ये पंचायतराज व्यवस्था स्थापन व्हावी आणि लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण व्हावे यासाठी यशवंतरावांनी मुख्यमंत्री काळामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यांच्याच काळात महाराष्ट्रात लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झाले आणि पंचायत राज व्यवस्थेची अंमलबजावणी करण्यात आली. पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील लोकांचा सत्तेमध्ये आणि लोकशाही मधील सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला. सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाल्यामुळे जनतेचा शासकिय योजनेत सहभाग वाढला आणि राजकिय नेतृत्वाची प्रयोगशाळा म्हणुन या व्यवस्थेने काम केले. स्व. विलासराव देशमुख, आर आर पाटील यासारखे अनेक नेते या व्यवस्थेने महाराष्ट्राला दिले. सोबतच शासकिय योजना अधिक प्रभावीपणे ग्रामीण भागापर्यंत पोहचल्या. हे यशवंतराव चव्हाण यांचे महत्त्वाचे योगदान म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष (Conclusion)

महाराष्ट्र एक पुरोगामी राज्य आहे. या राज्यामध्ये अनेक राजकीय नेतृत्वाने आणि विचारवंतांनी राज्याच्या विकासामध्ये आणि प्रगतीमध्ये महत्त्वाचे योगदान दिलेले आहे. यशवंतराव चव्हाण हे छत्रपती शिवाजी महाराज, फुले, शाहू, आंबेडकर, महात्मा गांधी आणि नेहरू यांच्या विचारांना आदर्श मानणारे राजकीय नेतृत्व होते. सत्ताही जनतेच्या कल्याणासाठी वापरली पाहिजे आणि सत्तेत जनतेतील प्रत्येक घटकाला सहभागी करून घेतले पाहिजे या विचाराने यशवंतराव चव्हाण यांनी राज्याचा प्रमुख म्हणून काम केलेले दिसते. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना दलित, वंचित आणि शोषित घटकातील आर्थिदृष्ट्या दुर्बल विदयार्थ्यांना शिक्षण

मिळाले पाहिजे यासाठी ईबीसी ची सवलत त्यांनी सुरू केली. जेणेकरून आर्थिक मागास घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये येता येईल. महाराष्ट्रामध्ये पंचायतराज व्यवस्थेची अंमलबजावणी व्हावी यासाठी वेळोवेळी त्यांनी पुढाकार घेतलेला दिसतो. वसंतराव नाईक समितीची स्थापना करून महाराष्ट्रात सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याचे महत्त्वाचे काम यशवंतराव चव्हाण यांनी केले. त्यामधून ग्रामीण विकासाला चालना मिळालेली दिसते. यशवंतराव हे एक पुरोगामी, अभ्यासू आणि जनतेमध्ये राहणारे नेतृत्व होते. त्यांनी जनतेच्या कल्याणासाठी आपल्या सत्तेचा उपयोग केला. त्यांनी विधानसभेमध्ये केलेल्या भाषणांमधून लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण किती महत्त्वाचे आहे हे आपल्याला दिसून येते. वेगवेगळया सभेतील भाषणांमधून आणि प्रत्यक्ष कृतीतून पंचायत राज व्यवस्था महाराष्ट्र राज्यामध्ये बळकट करण्यात यशवंतराव चव्हाण यांचे महत्त्वाचे आणि मोठे योगदान दिसून येते.

संदर्भ सुची (Reference)

1. Maharashtra legislative assembly debates, vol. III part II (inside no.42), 7 April 1961
2. Bombay Legislative Assembly Debates, Vol.31, part II, 13 April 1956
3. Karnik D.B., Y.B. Chavan, A political Biography, United Asia Pub. Bombay, March 1972.
4. जनार्धन वाघमारे, यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य, विचारशलाका प्रकाशन, लातूर. २०१३.
5. जोशी रामभाऊ, यशवंतराव इतीहासाचे एक पान, केसरी मुद्रणालय, पुणे, १९७६.
6. कल्याणकर बा. ह., युगंधर नेते यशवंतराव चव्हाण, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, २००६.
7. ठाले-पाटील, समाजसुधारक यशवंतराव, प्रतिष्ठान विशेषांक, औरंगाबाद, २०१३.
8. पाटील वसंत केशव, यशवंतराव विचार आणि वाङ्मय, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००९.
9. ताकवले राम, युगप्रवर्तक यशवंतराव चव्हाण, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, अहमदनगर, २००८.
10. धोंडगे केशवराव, महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते यशवंतराव चव्हाण, विद्यावाचास्पती प्रकाशन, लातूर,२०१२.
11. चव्हाण यशवंतराव, कृष्णाकाठ, रोहन प्रकाशन, पुणे, २०१२.
12. चव्हाण यशवंतराव, सह्याद्रीचे वारे, यशवंतराव चव्हाण केंद्र, मुंबई, १९९२.
13. करपे राजेश, मोहिते गणेश, यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायत राज व्यवस्था, लोकसंवाद फाऊडेशन, औरंगाबाद, २०२२.
14. शिरसाठ श्याम, बैनाडे भगवानसिंग, पंचायत राज आणि नागरी प्रशासन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४.

Reconstructing the Past: *A Maggot* of John Fowles as a Historiographic Metafiction

Dr. Shrikant Jitendra Jadhav
Assistant Professor
Department of English
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya
Aurangabad (MS)

Abstract:

Historiographic metafiction is a type of fiction that delves into the connection between history and storytelling. It employs techniques that make readers question their assumptions about the truth. *A Maggot* is a prime example of historiographic metafiction. This novel is intricate and thought-provoking, as it explores the relationship between history and storytelling in a unique and innovative manner. For instance, Fowles presents a fictionalized version of the mysterious disappearance of a young woman in 18th-century England. Through a fragmented narrative structure, Fowles challenges the reliability of historical evidence and the limitations of historical storytelling. By blurring the line between fact and fiction, Fowles encourages readers to critically analyze historical accounts and consider alternative perspectives.

KEY WORDS: Historiographic Metafiction, Self-Reflexivity, Symbolism, Storytelling, Multiple Perspective etc.

Introduction:

Historiographic metafiction is a type of fiction that consciously explores the nature of history and the relationship between history and fiction. It achieves this by incorporating historical events and figures into fictional narratives, while also emphasizing the constructed and subjective nature of historical knowledge.

In historiographic metafictional novels, there are often narrators who are historians or characters involved in writing or researching history. These novels may also include fictionalized versions of historical figures or altered historical events. The aim of historiographic metafiction is often to challenge readers' assumptions about the objectivity of history and to demonstrate how history is influenced by the perspectives of those who write it.

A Maggot of John Fowles as a Historiographic Metafiction:

A Maggot is a real example of historiographic metafiction. Although set in 1736, it is heavily influenced by the Cold War era. This influence is evident in the novel's themes of paranoia, surveillance, and conspiracy. The novel also employs self-reflexive techniques to engage the reader. For instance, the narrator of the novel is a character who is writing the story as it unfolds. This constant awareness of the storytelling process and the narrator's role in shaping the narrative adds depth to the reading experience.

Another self-reflexive technique used by Fowles in *A Maggot* is the inclusion of historical documents. These documents are presented as evidence to support the narrator's claims, but they can also be seen as unreliable or even fictional. By employing these techniques, Fowles challenges the reader to contemplate the nature of truth and the way history is written. The novel suggests that history is not always objective or trustworthy, emphasizing the importance of critically evaluating the sources we rely on to understand the past

The use of multiple perspectives in the novels allows readers to see the events from different angles, emphasizing the subjective nature of historical accounts. Symbolism, like the maggot, the color white, and the number three, is used to delve into the complex and contradictory aspects of history. By including historical documents such as letters and diaries, the novels blur the line between fiction and reality. The self-reflexive nature of the novels prompts readers to contemplate the storytelling process and the role of the narrator in shaping the story.

"The only history is the history of the imagination." *(Fowles, 1985*, 197)

The above line from the novel suggests that history is not just a record of past events, but also influenced by our own imagination. Our understanding of history is shaped by the stories we tell about it. These two quotes highlight the novel's self-reflective nature and its exploration of the relationship between history and storytelling. *A Maggot* is a complex and thought-provoking novel, but it is also fulfilling. It challenges us to critically consider how history is written and the role we have in shaping our own understanding of the past.

The characters in the novel *A Maggot* play a crucial role in exploring the concept of historiographic metafiction. Through multiple perspectives, the reader is able to view the story's events from various angles, highlighting the subjectivity of historical accounts. The narrator, who is also a character in the novel, holds great significance. As the narrator writes the story as it unfolds, the reader is constantly aware of the storytelling process and the narrator's influence on

shaping the narrative. Additionally, the narrator is a historian with a fascination for the relationship between history and storytelling. This character believes that history is not always objective or reliable, and seeks to explore the different ways in which history can be written.

Another important character in the novel is Rebecca Lee, a young woman accused of

witchcraft. Rebecca is a complex and mysterious character, often representing the irrational and uncontrollable. Her story is presented from various perspectives, including her own, allowing the reader to see events from her point of view and emphasizing the subjectivity of historical accounts. The other characters in the novel also contribute significantly to the exploration of historiographic metafiction. Each character possesses a unique perspective on the story's events, contributing to the reader's understanding of what transpired. The characters in *A Maggot* are not merely historical figures, but also symbols representing different approaches to writing history. The novel's use of multiple perspectives and symbolism enables readers to delve into the intricate and sometimes contradictory nature of history.

Linda Hutcheon praised *A Maggot* for its innovative use of historiographic metafiction. She has called the novel “a postmodern masterpiece" that "challenges the reader's assumptions about the nature of truth and the way that history is written.” Hutcheon argues that the novel's multiple perspectives highlight the subjectivity of historical accounts, and that its use of symbolism invites the reader to explore the complex and often contradictory nature of history.

Conclusion:

In conclusion, it has been argued that *A Maggot* can be considered a historiographic metafiction because it challenges the conventions of the genre and delves into the nature of history. Fowles disrupts the idea of objective historical truth by including authorial intrusions and presenting multiple perspectives. This invites readers to question their own understanding of the past. The novel's self-reflective nature prompts us to think about the complexities and subjectivity involved in the process of writing and interpreting history.

References:

Acheson, James. *John Fowles*. London: Macmillan. 1998.

Conradi, Peter. *John Fowles*. London: Methuen, 1982.

Fowles, John. *A Maggot.* London: Vintage, 1985.

Hutcheon, Linda. *Narcissistic Narrative*: *The Metafictional Paradox*. London: Routledge. 1980.

______ *Theory of Parody*. London: Routledge. 1985.

______ *The Poetics of Postmodernism*. London: Routledge. 1989

______ *The Politics of Postmodernism*. London: Routledge. 1991.

Turbox, Katherine. *A Critical Study of The Novels of John Fowles.* University of New Hampshire; Durham. 1986.

मनुष्याणाम् धृतिरर्थ:।
www.marthpari.org
(स्थापना वर्ष - १९७७)

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये।
शोधचर्चाविवादार्थ संवादोऽयं प्रवर्तित:।।

अर्थसंवाद

(तज्ज्ञ परिक्षित नियतकालीक)

Reg.No. 31918/77 / ISSN 0973-8452

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबरर २०२३ / खंड ४७ / अंक ३

प्रमुख संपादक
राहुल शं. म्होपरे
(देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर)

सहाय्यक संपादक
चंद्रकांत जाधव
(य.च.वारणा महाविद्यालय, वारणानगर)

सल्लागार मंडळ (२०२२-२५)
संतोष दास्ताने
मुक्ता जहागिरदार
के. के. पाटील
एस. एम. भोसले

संपादकीय पत्रव्यवहार
राहुल शं. म्होपरे
'सर' निवास, री.स.नं. ३३/क/२,
प्लॉट नं. १८, लेक व्ह्यू कॉलनी,
दीपा गॅस गोडावूनच्या पाठीमागे,
उजळाईवाडी, ता. करवीर,
जि. कोल्हापूर - ४१६ ००४
भ्रमणध्वनी : ९९२३८७९०२०

लेखातील मते लेखकांचीच

अ नु क्र म णि का

१. प्रशांत हरमकर
अर्थशास्त्राचे २०२३ चे नोबेल पारितोषिक :
स्त्री श्रमबाजाराच्या संशोधनाला १५३

२. दिग्विजय र. पाटील, एम . एस . देशमुख, अमृत म. चव्हाण
सांगली जिल्ह्यातील कृषी शाश्वततेचे विश्लेषण: शाश्वत कृषी
निर्देशांक दृष्टिकोन १६२

३. अप्पासाहेब विठ्ठल गायके, प्रशांत एन. देशमुख
मराठवाड्याच्या औद्योगिक विकासात
एमआयडीसीची भूमिका १७४

४. विजय मारुती कुंभार
लाभांशाच्या चक्रव्युहात सहकारी बँकांचे भागधारक १९०

५. प्रशांत यशवंत फडणीस
शेतीपूरक व्यवसाय आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था २०१

६. किशोर गजाजन सुतार
गिग इकॉनॉमी: सेवाक्षेत्रातील स्थित्यंतराचे नवे पर्व.......... २०८

७. संतोष दास्ताने
एस. वेंकिटरमणन (१९३१-२०२३) २१६

८. बद्रीनाथ हिरालाल दामजी : पुस्तक परिचय
इकॉनॉमिक्स ऑफ सर्व्हायव्हल सस्टेनेबल,
इन्क्ल्युझिव अँड इक्विटेबल प्रोस्पेरिटी २२०

९. अविनाश कुलकर्णी : पुस्तक परिचय
ट्रायल्स, ट्रिब्युलेशन्स अँड अहा!
मॉमेंटस् ऑफ अ टॅक्समॅन २२५

Scanned with ACE Scanner

मराठवाड्याच्या औद्योगिक विकासात एमआयडीसीची भूमिका

गायके अप्पासाहेब विठ्ठल †
प्रशांत एन. देशमुख ††

प्रस्तावना

आधुनिक युगात औद्योगिक विकासाला प्रचंड महत्त्व प्राप्त झाले आहे. औद्योगिक विकास आणि आर्थिक विकास यामध्ये घनिष्ट आणि सकारात्मक संबंध आहे. आधुनिक युगात देशाची प्रगती ही निरनिराळ्या घटकांवर अवलंबून असते. भारत हा कृषिप्रधान देश असून आजही भारतातील दोन तृतीयांशपेक्षा अधिक लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करतात. या बहुसंख्य लोकांच्या उपजीविकेचे व रोजगार पुरविण्याचे साधन म्हणून शेती व तिच्याशी निगडित व्यवसायाकडे पाहिले जाते. आधुनिक युगात कोणत्याही देशाच्या स्थायी आणि निरंतर विकासासाठी फक्त शेतीक्षेत्रावर अवलंबून राहून हे साध्य होणार नाही. त्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देऊन जलदगतीने विकास करणे आवश्यक आहे. औद्योगिकीकरणाच्या वेगावर देशाचा आर्थिक विकासाचा वेग अवलंबून असतो. त्यासाठी प्रत्येक देश इतर देशांच्या तुलनेत आपल्या देशाचा जलद आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी औद्योगिकीकरणावर भर देत असल्याचे दिसून येते. भारताच्या स्वांतत्र्यानंतर शेतीक्षेत्राचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील (GDP) वाटा वेगाने कमी होत आहे. परंतु त्यामानाने शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या त्या तुलनेत कमी होत नाही म्हणूनच भारताने दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून शेतीवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि रोजगार निर्माण करण्यासाठी उद्योगांच्या विकासाला योजनेत महत्त्वपूर्ण स्थान दिल्याचे दिसते.

भारताचा औद्योगिक विकास

देशात आर्थिक नियोजनाचा प्रारंभ झाला तेव्हा देशात अत्यंत मोजके उद्योग अस्तित्वात होते. यात प्रामुख्याने परंपरागत स्वरूपाच्या उद्योगांचा समावेश असल्यामुळे उत्पादन पातळी आणि उत्पादन दर्जा निम्न पातळी होता. भारतासारख्या विकसनशील देशात औद्योगिकरण म्हणजचे विकास होय. भारत सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पंचवार्षिक योजनामध्ये जलद व संतुलित औद्योगिकरणाचे उद्दिष्ट समोर ठेवून विविध

† संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद,
आजीव सदस्य क्रमांक : २००५, भ्रमणध्वनी : ९१५८८१८८२८, ई-मेल : gaykeappa123@gmail.com
†† सहयोगी प्राध्यापक, जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजी नगर.
आजीव सदस्य क्र. : १६०५, भ्रमणध्वनी : ८००७३९३३३९, ई-मेल : prashantdeshmukh67@gmail.com

Scanned with ACE Scanner

कार्यक्रम राबविण्यात आले. उद्योग, वाहतूक, दळणवळण इत्यादीच्या विकासाकरिता पंचवार्षिक योजनामध्ये एकूण खर्चाच्या पन्नास टक्केपेक्षा जास्त खर्च करण्यात आला. सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये एकूण खर्चाच्या पन्नास टक्केपेक्षा जास्त खर्च करण्यात आला. सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये अनेक उद्योग स्थापन केल्यामुळे सुदृढ पायावर देशाचा औद्योगिक विकास घडून आला. योजना काळात सरकारी पातळीवरून करण्यात आलेल्या प्रयत्नामुळे देशात नवीन उद्योगांची स्थापना झाली, उद्योगांचा विस्तार व विकास घडून आला, उद्योगामधील उत्पादनाच्या पातळीमध्ये वाढ झाली, उद्योगामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येऊ लागला, सर्व प्रकारच्या वस्तूंची उपलब्धता वाढली. एकीकडे लोकांना रोजगार मिळाला तर दुसरीकडे लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा घडून आली.

पंचवार्षिक योजना काळात शेती, उद्योगधंदे, वाहतूक, बँकिंग, विज्ञान व तंत्रज्ञान अशा सर्व क्षेत्रांत प्रगती झाली. अन्नधान्य उत्पादन १९५० च्या तुलनेत आज तिप्पट आहे. अभियांत्रिकी, अवजड सामग्री, रसायने, वाहने, इलेक्ट्रॉनिक्स, संगणक हे उद्योग नव्याने आकाराला येऊन भरभराटीला लागले. स्वातंत्र्याच्यावेळी सार्वजनिक क्षेत्रात फक्त ५ उपक्रम होते. आज ती संख्या २५० च्या वर पोहचली आहे. कच्चा माल, उत्पादित वस्तू, तंत्रज्ञान अशा सर्व गोष्टी पंचवीस वर्षांपूर्वी आयात कराव्या लागत; परंतु आता आयात न करता निर्यात करण्याची क्षमता देशात तयार झाली आहे. भारताचा विदेशी व्यापार पूर्वी इंग्लंड व राष्ट्रकुल देशांशी मर्यादित होता. आता तो अमेरिका, जपान, रशिया, पूर्व युरोपीय राष्ट्रे, आग्नेय आशिया अशा अनेकविध राष्ट्रांशी अनेक पटीने वाढला आहे.

गेल्या काही वर्षांत विकेंद्रीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण यांचे युग सुरू झाले आहे. डंकेल प्रस्तावावर स्वाक्षरी करून जागतिक व्यापार संघटनेत भारताने नव्या युगात प्रवेश केला आहे. १९९८ मध्ये अणुचाचण्या करून आंतरराष्ट्रीय राजकीय व आर्थिक संबंधामध्ये भारताचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत झाली.

महाराष्ट्राचा औद्योगिक विकास

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेला १ मे, २०११ रोजी ५१ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. महाराष्ट्राने विविध क्षेत्रांत देशाच्या तुलनेत बरीच प्रगती केली आहे. राज्याचे दरडोई उत्पन्न देशाच्या तुलनेत ४० प्रतिशतने जास्त आहे, शहरीकरण ५० प्रतिशतने जास्त आहे. २००८-०९ मध्ये भारतात कृषी, उद्योग व सेवाक्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा अनुक्रमे १८, २९ आणि ५३ प्रतिशत होता. राज्यातील या क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे १३, २५ आणि ६२ प्रतिशत होता.

राज्याच्या औद्योगिक विकासात मोठ्या प्रमाणात प्रादेशिक विषमता दिसून येते. महाराष्ट्रातील विशाल औद्योगिक प्रकल्पांचे केंद्रीकरण मुंबई, पुणे व नाशिक विभागात झालेले आढळते. विभागनिहाय विचार करता विशेष आर्थिक क्षेत्रांची संख्या विदर्भ व मराठवाड्यात कमी आहे. विभागनिहाय सुविधा केंद्रांची संख्या बरीच संतुलित आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची प्रगती विभागनिहाय विषम आहे. विभागनिहाय सहकारी औद्योगिक वसाहतीत बरीच तफावत आहे. सूक्ष्म, लहान, मध्यम व मोठ्या उपक्रमाबाबतसुद्धा विभागनिहाय विषमता आढळते. विभागनिहाय दरडोई उत्पन्न २००७-०८ मध्ये मुंबई विभागाचे ७३,९३० रु. तर अमरावती विभागाचे २९,५०३ रु. होते. महाराष्ट्राचे ४७, ०५१ रु. होते. कोकण (६६,१९७ रु.), पुणे (५२०७५ रु.), नागपूर (४०,५३९ रु.), नाशिक (४०,७४९ रु.) तर छत्रपती संभाजीनगर विभागाचे ३०,४९९ रु. होते.

राज्याच्या आर्थिक विकासामध्ये औद्योगिक क्षेत्राची प्रमुख भूमिका आहे. राज्य उत्पन्नात वस्तू निर्माण क्षेत्राचा

Scanned with ACE Scanner

वाटा १८ प्रतिशत आहे. तो राष्ट्रीय स्तरावर १६ प्रतिशत आहे. राज्य शासनाचे औद्योगिक धोरण हे देशाच्या औद्योगिक धोरणाशी नेहमीच सुसंगत राहिले आहे. राज्य शासनाने २००६ मध्ये नवीन औद्योगिक, गुंतवणूक व पायाभूत सुविधा धोरण जाहीर केले. या धोरणात प्रादेशिक समतोल विकासावर भर देण्यात आला.

महाराष्ट्राची औद्योगिक प्रगती वेगाने होत आहे, असे शासनाला वाटते. औद्योगिक गुंतवणुकीसह थेट परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यातही राज्याला यश मिळाले आहे. औद्योगिक गुंतवणुकीत सातत्य निर्माण करण्याच्या दृष्टीने तसेच परकीय कंपन्या आणि थेट परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यातील आघाडी, देशातील सर्वात जास्त विशेष आर्थिक क्षेत्रांना (सेझ) मंजुरी इत्यादींचा विचार करता महाराष्ट्राने देशाच्या औद्योगिक मंजुरी देण्यात प्राधान्य, आणि योग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी उच्चाधिकार समितीची स्थापना, एक खिडकी योजनेचा अभिनव प्रयोग यामुळे सकारात्मक बदल घडून आलेत.

भारताच्या पश्चिम भागात स्थित महाराष्ट्र हे सर्वात जास्त औद्योगिकीकरण झालेले राज्य आहे. सन २०२१ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्न २६,२७,५४२ कोटी होते. सकल राज्य उत्पादन (SGDP) असलेली महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही भारतातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. सन २०२०-२१ मधील महाराष्ट्राचा वाटा हा भारताच्या एकूण सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या (GDP) १४.० टक्के होता, तर राज्याचा दरडोई उत्पन्न २,१५,२३३ एवढे होते.[१] महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पादन, वित्तसेवा, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, जनसंपर्क माध्यमे, तंत्रज्ञान, पेट्रोलियम, फॅशन, वस्त्रोद्योग, जडजवाहिरे, आभूषणे, माहिती व तंत्रज्ञान, सहाय्यभूत सेवा व पर्यटन उद्योगांचा मोठा वाटा आहे. महाराष्ट्राची राजधानी व देशाची आर्थिक राजधानी असलेल्या मुंबईत अनेक कॉर्पोरेट व वित्तीय संस्थांची मुख्यालये स्थित आहेत. भारताचे मुख्य रोखे बाजार (Stock Exchanges-BSE&NSE) व वायदे बाजार (commodity exchange) तसेच भांडवल बाजार या शहरात आहेत. महाराष्ट्रामध्ये उत्तम संस्थापित औद्योगिक, आर्थिक वातावरण व व्यवहारिक नेतृत्व यामुळे हे राज्य एक अग्रेसर औद्योगिक व आर्थिक केंद्र बनले आहे. राज्याने देशी तसेच प्रख्यात परदेशी गुंतवणूकदारांद्वारे मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित केली आहे. भारत सरकारच्या औद्योगिक धोरण व प्रोत्साहन विभागानुसार (DIPP), एप्रिल-२००० ते डिसेंबर-२०२२ या कालावधीत महाराष्ट्रात १०,८८,५०२ कोटी रु. इतकी थेट परदेशी गुंतवणूक झाली असून, ती आखिल भारताच्या एकूण थेट परदेशी गुंतवणुकीच्या २८.५ टक्के असल्याचे आढळते.

वार्षिक उद्योग पाहणी ही औद्योगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्त्रोत आहे. या पाहणीद्वारे नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निविष्ठी, स्थिर व खेळते भांडवल, रोजगार, उत्पादन, मूल्यवृद्धी, इत्यादींबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. वार्षिक उद्योग पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग-दोन एम (१) आणि एम (२) खाली नोंदणी झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट कारखान्यांचा समावेश आहे.[२] वार्षिक उद्योग पाहणी २०१९-२० वर आधारित उद्योगांची निवडक वैशिष्ट्ये तक्ता क्र. १ मध्ये दिली आहेत. वरील माहितीच्या आधारे दिसून येते की, सन २०१९-२० मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांची संख्या २५,६१० होते, तर भारतात एकूण २,४६,५०६ उद्योगांची संख्या होती. महाराष्ट्रातील उद्योगांची संख्या भारताच्या १०.४ टक्के प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. उद्योग क्षेत्राच्या रोजगाराच्या अभ्यासातून दिसून येते की, महाराष्ट्रात जवजवळ २० लाख रोजगार निर्माण झाला असून हे प्रमाण देशाच्या

Scanned with ACE Scanner

तक्ता क्र. १ : वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित उद्योगांची निवडक वैशिष्ट्ये २०१९-२०

(रु. कोटी)

वैशिष्ट्ये	महाराष्ट्र	अखिल भारत	अखिल भारताशी टक्केवारी
उद्योग (संख्या)	२५,६१०	२,४६,५०४	१०.४
रोजगार (लाख)	२०.३८	१६६.२४	१२.३
स्थिर भांडवल	४,३३,२०४	३६,४१,३५२	११.६
खेळते भांडवल	१,३५,१६८	८,८३,३०१	१५.३
एकूण उत्पादन	१२,३९,७६९	८९,८३,३०१	१३.८
एकूण निविष्ठी	१०,२३,९०८	७४,९७,५५६	१३.७
स्थूल मूल्यवृद्धी	२,१५,८६०	१४,८५,७४५	१४.५
निव्वळ मूल्यवृद्धी	१,७७,९३६	१२,१२,६४८	१४.७
नफा	६०,६६२	४,६९,४७३	१२.९

स्त्रोतः राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन २०१९-२०

१२ टक्के असल्याचे दिसून येते. तसेच महाराष्ट्र राज्याचे एकूण उत्पन्न १२,३९,७६९ एवढे असून भारताचे उत्पन्न ८९,८३,३०१ एवढे आहे.[३] भारताच्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात महाराष्ट्राचे उत्पन्न १३.८ टक्के असल्याचे आढळते. म्हणजेच देशातील एकूण उत्पादनात महाराष्ट्र राज्याचा वाटा सर्वाधिक असल्याचे आढळते.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (M.I.D.C.)

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती सन १९६० साली होवून १ मे, १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याच्या मंत्रिमंडळाचा शपथविधी झाला. राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी औद्योगिक विकासासाठी 'बोर्ड ऑफ इंडस्ट्रीयल डेव्हलपमेंट' या नावाचं एक मंडळ स्थापन केलं. या मंडळाने संपूर्ण राज्याचा भौगोलिक व इतर घटकांचा अभ्यास केला व राज्याच्या उद्योगाचा विकास आराखडा तयार केला. औद्योगिक विकासासाठी कायमस्वरूपी महामंडळाची आवश्यकता वरील अभ्यासात दिसून आली. यशवंतराव यांचे नेतृत्व दूरदृष्टी होते. त्यांनी एकसमान औद्योगिक विकास व्हावा यासाठी 'महाराष्ट्र उद्योग कायदा' मंजूर केला. यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते, 'आपले राज्य हे उद्योगधंद्याच्या बाबतीत भारतात सर्वांत आघाडीवर आहे. त्यामुळे राज्यातील उद्योगधंद्याचा केवळ राज्याचाच नव्हे, तर सर्व देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर भलाबुरा परिणाम होतो. उद्योगधंद्याचा पाया बळकट असल्याखेरीज आपल्या पंचवार्षिक योजना पूर्णपणे यशस्वी होऊ शकणार नाहीत. तेव्हा अशा परिस्थितीत औद्योगिकीकरणाची गती ज्यामुळे रोखली जाईल व राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणाम होईल असे काहीही न करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य ठरते. उत्पादन सारखे होत राहाण्यासाठी व त्यात वाढ होण्यासाठी उद्योगधंद्यांचा कारभार सुरळीत चालला पाहिजे यासाठी उद्योगांचे नियोजन करणे महत्त्वाचे आहे.'[४] महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ ज्याला सर्वजण एम.आय.डी.सी. म्हणून ओळखतात. त्याची स्थापना १ ऑगस्ट, १९६२ ला तात्कालीन माननीय मुख्यमंत्री कै. श्री. यशवंतराव चव्हाण व उद्योगमंत्री स.गो. बर्वे यांच्या प्रयत्नाने झाली.

महाराष्ट्र राज्य हे सतत दुष्काळी राज्य म्हणून प्रसिद्ध

Scanned with ACE Scanner

होते. तेथील महत्त्वाचा व्यवसाय म्हणजे शेती. ही शेती पूर्णतः पावसावर अवलंबून होती. पावसाचे प्रमाण हे कधी जास्त तर कधी कमी, असे असल्याने येथील लोकांचे जीवनमान हे अगदीच हालाखीचे होते. मुंबईस लाभलेल्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे तेथे उद्योगधंदे भरभराटीला आले.[५] इतर ठिकाणी मुंबईप्रमाणे उद्योगधंद्याची वाढ होऊ शकली नाही. इतर भाग हा औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला होता. महाराष्ट्रातील दुष्काळ कायमच घालवावयाचा असेल तर केवळ शेतीवर अवलंबून राहाता कामा नये. त्यासाठी उद्योगधंद्याची वाढ करणे आवश्यक आहे. तसेच उद्योगधंद्याची वाढ ही केवळ मुंबई-पुणे या मोठ्या शहरापुरतीच न राहाता ती खेड्यापाड्यातही झाली पहिजे. उद्योगधंद्यांची वाढ ही महाराष्ट्रात सगळ्याच ठिकाणी व जलद गतीने होण्यासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली (एम.आय.डी.सी.). तसेच महामंडळ शासनाच्या इतर खात्याप्रमाणे कायदे कानूनमध्ये अडकून राहू नये, त्याचप्रमाणे महामंडळावर राजकीय वरचष्मा राहू नये यासाठी स्वायत्तता देण्यात आली आहे.

एमआयडीसीचे प्रमुख उपक्रमः

महामंडळ स्थापन झाल्यावर उद्योगधंदे मुंबईच्या बाहेर पडण्यासाठी ठाण्यातील वागळे इस्टेट येथे, त्याप्रमाणे अंधेरीतील मरोळ येथे औद्योगिक क्षेत्रे स्थापन केली. वरील औद्योगिक क्षेत्रांत उद्योजकांनी चांगला प्रतिसाद दिला. हा प्रतिसाद लक्षात घेऊनच महामंडळाचे सन १९६५ साली ठाणे-बेलापूर, टी.टी.सी., नाशिक (सातपूर), औरंगाबाद, नागपूर व कोल्हापूर येथे औद्योगिक क्षेत्रे स्थापन केली. राज्य शासनाची प्रमुख औद्योगिक पायाभूत विकास संस्था म्हणून महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची (एमआडीसी) स्थापना करण्यात आली. नियोजित आणि सुयोग्यरीत्या औद्योगिक विकास होण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्र निर्माण करणे; तसेच औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी विशेष नियोजन प्राधिकरण म्हणून कार्य करणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ हे देशातील सर्व औद्योगिक विकास महामंडळामध्ये सर्वाधिक औद्योगिक जमिनीची मालकी असलेल्यापैकी एक आहे.

औद्योगिक क्षेत्रे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, विल्वर झोन आणि माहिती तंत्रज्ञान, जैव तंत्रज्ञान, वाईन (द्राक्ष प्रक्रिया) व रत्ने ही विशेष संकुले विकसित केली आहेत. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने सन २०२२ डिसेंबर पर्यंत २९० औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण केली असून, त्यापैकी १४३ मोठे औद्योगिक क्षेत्रे, १०५ लघु औद्योगिक क्षेत्रे व ३९ विकासकेंद्रे आहेत, तर १,९४,०११ कोटी गुंतवणूक व १९.०८ लाख रोजगार क्षमता असलेले ५०.७८८ उद्योग घटक आहेत. एकूण ९६,६३७ विकसित भूखंडापैकी सुमारे ७२ टक्के भूखंडांचे वाटप उद्योजकांना करण्यात आले.[६]

महाराष्ट्र औद्येगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती तक्ता क्र. २ मध्ये दिली आहे. उद्योग घटकांचा विचार करता सर्वाधिक १५,६८७ उद्योग घटक संख्या पुणे विभागात असून, १,६७,८०१ कोटी रु. गुंतवणुकीत ९.५५ लाख रोजगार निर्मिती झाली आहे. सर्वात कमी उद्योग घटकांची संख्या २,८३६ अमरावती विभागात असून, ११,२२९ कोटी गुंतवणुकीतून ०.५९ लाख रोजगार निर्मिती झाल्याचे आढळते. औरंगाबाद विभागात एकूण १०,२१५ उद्योग घटकसंख्या असून, यात ३१,५२५ लाख कोटी रु. एवढ्या गुंतवणुकीतून १.०१ लाख रोजगार निर्मिती झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच महाराष्ट्र व औरंगाबाद जिल्ह्यात औद्योगिक वसाहतीमुळे उद्योगांच्या विकासाला गती मिळत असल्याची दिसून येते. महराष्ट्रातील एमआयडीसी क्षेत्रातील एकूण ५७,०२४ उद्योग घटकांची संख्या असून, ३१,५२५ कोटी रु. गुंतवणुकीतून १९.८९ लाख रोजगार निर्मिती झाल्याचे दिसून येते.

Scanned with ACE Scanner

तक्ता क्र. २ : महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील विभागनिहाय औद्योगिक घटकांची माहिती

(दि. ३१ डिसेंबर, २०२२)

विभाग	घटक (संख्या)	गुंतवणूक (रु. कोटी)	रोजगार (लाख)	विकसित भूखंड (संख्या)
कोकण (मुंबई वगळून)	१४,२६६	८४,७०२	४.८४	१३,८७८
मुंबई	१,०१२	२०,६८५	१,३९	९,१३१
नाशिक	८,९८८	१३,५६९	१.२१	९,८८७
पुणे	१५,६८७	१,६७,८०१	९.५५	२८,६१२
औरंगाबाद	१०,२१५	३१,५२५	१.०१	२०,१३९
अमरावती	२,८३६	११,२२९	०.५९	८,९१८
नागपूर	४,०२०	५०,०३४	१.३०	९,६०५
एकूण	५७,०२४	३,७९,५४५	१९.८९	१,००,२५०

स्त्रोतः महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन, २०२२

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची उद्दिष्ट्येः

महाराष्ट्राचा तीव्र गतीने व नियोजनबद्धतेने औद्योगिक विकास घडवून आणण्यासाठी 'महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ' (एमआयडीसी) स्थापन करण्यात आले. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास कायदा १९६१ नुसार, १ ऑगस्ट, १९६२ ला एमआडीसी प्रत्यक्ष अस्तित्वात आली.

महाराष्ट्राच्या समतोल आर्थिक विकास घडवून आणण्याच्या कामाला नियोजनबद्ध पद्धतीने गती देण्यासाठी एमआयडीसी स्थापना करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यांच्या विविध भागांत आणि मागासलेल्या विभागांत उद्योग निर्माण व्हावे, या हेतुने औद्योगिक क्षेत्र निर्माण करून उद्योगासाठी लागणाऱ्या अत्यावश्यक सेवासुविधा उपलब्ध करून देण्याचा त्यामागे उद्देश होता. त्या सोयी-सुविधांमध्ये मागासलेल्या भागांतील उद्योजक पुढे येतील आणि सहस्तक्षेपतेने उद्योग सुरू करतील हे ग्रहीत होते.[७]

१. सुनियोजित व पद्धतशीर औद्योगिक विकासासाठी जमीन अधिग्रहित करून औद्योगिक क्षेत्र विकसित करणे व अशा जमिनीवर भूखंड आखणी करून वाटप करणे.

२. उद्योग क्षेत्र विकासाठी विशेष नियोजन अधिकार मंडळ म्हणून कार्य करणे.

३. 'उद्यमात सकल समृद्धी' (औद्योगिकीकरणातून सर्वांची समृद्धी) हे महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे घोषवाक्य व तत्त्वज्ञान आहे.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे प्रमुख कार्यः

१. औद्योगिक वसाहत उभारण्यासाठी योग्य ठिकाण शोधून जमीन संपादित करून औद्योगिक क्षेत्रे विकसित करणे.

२. संपादित केलेल्या औद्योगिक क्षेत्रात नियोजित आराखडा तयार करून भूखंड पाडणे, भूखंडाचे वितरण, भाड्याने देणे इ. द्वारे जमिनीची योग्य विल्हेवाट लावणे.

Scanned with ACE Scanner

३. औद्योगिक वसाहतीत रस्ते, पथदिवे, पाणी पुरवठा, वीज, ड्रेनेज इ. पायाभूत सुविधा पुरवणे.
४. योग्य प्रमाणात व शुद्ध पाणीपुरवठा करण्यासाठी जलशुद्धीकरण केंद्र स्थापन करणे.
५. औद्योगिक वसाहतीतून काही प्रमाणात दुषित पाणी, रसायनयुक्त सांडपाणी, दुषित हवा इ. घटक बाहेर पडत असतात, यांची योग्य विल्हेवाट लावण्यासाठी पायाभूत सुविधा पुरविणे.
६. औद्योगिक परिसरात गृहनिर्माण सोसायट्या किंवा राहाण्यासाठी सामूहिक सुविधा स्थापन करण्यात मदत करणे. तसेच परिसरात फायर स्टेशन, वैद्यकीय सुविधा, पोलीस स्टेशन, बँकींग सुविधा, पोस्ट ऑफिस इ. सुविधा निर्माण करण्यास मदत करणे.
७. औद्योगिक वसाहतीमध्ये साफसफाई, वृक्षलागवड व पायाभूत सुविधांची देखभाल करणे.
८. उद्योग उभारणीसाठी इच्छुक लघुउद्योजकांना प्रोत्साहन योजना राबविणे आणि विविध सवलती देणे.
९. शासकीय व निमशासकीय प्रकल्प राबविणे.

एमआयडीसीची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

१. एमआयडीसी हे एक वैधानिक महामंडळ असून महाराष्ट्र शासनाचा एमआयडीसी कायदा १९६१ अंतर्गत स्थापन झालेले आहे.
२. एमआयडीसी ही देशातील प्रमुख पायाभूत सुविधा एजन्सी आहे.
३. 'उद्यमात सकल समृद्धी' (औद्योगिकीकरणातून सर्वांची समृद्धी) हे एमआडीसीचे ब्रीदवाक्य आहे.
४. एमआयडीसीचे मुख्य कार्यालय मुंबईत आहे आणि इतर कार्यालये जसे की, क्षेत्रीय कार्यालये, मंडळ कार्यालये, विभागीय कार्यालये इ. राज्यांत वेगवगळ्या ठिकाणी आहेत.
५. एमआयडीसीचे व्यवस्थापन राज्य सरकारने नियुक्त केलेल्या संचालक मंडळाद्वारे केले जाते.
६. एमआयडीसीतील पाणीपुरवठा योजना, औद्योगिक क्षेत्र उभारणी तसेच इतर पायाभूत सुविधांची पूर्तता करण्यासाठी निधी हा विविध स्रोताद्वारे संकलित करत असते.
७. एमआयडीसीद्वारे औद्योगिक क्षेत्रात पाणीपुरवठा तर केला जातोच; पण त्यासोबत औद्योगिक क्षेत्राव्यतिरिक्त पाणीपुरवठा करून सामाजिक जबाबदारी पार पाडते.
८. औद्योगिक भागात पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी सांडपाण्याची शास्त्रशुद्ध पद्धतीने विल्हेवाट लावते व मोठ्या प्रमाणावर वृक्षारोपण करण्यास प्रोत्साहन देते.

औद्योगिकीकरणाची भूमिका

औद्योगिकीकरण असे अभियान आहे की, ज्याद्वारे विकसनशील राष्ट्रे विकासातील दोष तथा उणिवा दूर करू शकतात. तसेच अल्पविकसित राष्ट्रेही आपले दारिद्र्य व बेकारीचे निवारण करून, धनधान्य व समृद्ध राष्ट्र होऊ शकते. अल्पविकसित या शब्दातील अल्प, हा शब्द नष्ट करण्याची शक्ती फक्त औद्योगिकरणातच आहे. 'औद्योगिकीकरणावरच कोणत्याही देशाचा विकास अवलंबून आहे', असे पं. जवाहरलाल नेहरूंनी म्हटले होते.[८] व्यापक रूपाने या शब्दाचा अर्थ पाहिला तर तो असा आहे की, आर्थिक विकास तसेच जीवनमान उंचविण्याची किल्ली म्हणजे औद्योगिकीकरण असे म्हणता येईल. प्रो. एम. डी. ब्राईसने असे म्हटले आहे की, 'विकासाच्या कोणत्याही सुदृढ कार्यक्रमामध्ये औद्योगिक विकास आवश्यक व अंतिम रूपाने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतो.[९]

औद्योगिकीकरणाचा भारतीय जीवनावर व्यापक प्रभाव पडला आहे आणि तो अजूनही पडत आहे. यातून भारतीय सामाजिक जीवनात आमूलाग्र बदल झालेले दिसतात. भारतीय ग्रामीण संस्कृती, परंपरा यांनाच प्रभावित न करता, भारतीय कुटुंब पद्धती, नागरिक

Scanned with ACE Scanner

जीवन, विवाह, जाति-प्रथा, धर्म आणि विश्वास इ. सर्व घटकांवर प्रभाव झाल्याचे आढळते. एवढेच नाही तर धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर देखील पर्याप्त प्रभाव पडल्याचे दिसते. औद्योगिकीकरणामुळे भारतीय समाजजीवनावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडला आहे. भारतात संघटित व असंघटित क्षेत्रात उद्योगांची वाढ झाली आहे. संघटित क्षेत्रातील उद्योगांत लोखंड, पोलाद, सिमेंट, साखर, ताग, खते, कापडे, अभियांत्रिकी अशा उद्योगांचा समावेश होतो. देशाच्या दृष्टीने संघटित व असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रातील महत्त्व मोठे आहे. लोखंड व पोलाद, सिमेंट, खते, पेट्रोलियम, अभियांत्रिकी इ. उद्योग देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत, तर असंघटित क्षेत्रातील उद्योग भारतातील ग्रामीण भागात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.[१०]

औद्योगिकीकरणामुळे सर्व उत्पादन कार्यामध्ये क्रमबद्ध परिवर्तन घडून उपक्रमांचे यांत्रिकीकरण, नवीन उद्योगांची निर्मिती, नव्या बाजाराची स्थापना तसेच एखाद्या नवीन क्षेत्राचा विकास होत असतो. त्याचप्रमाणे एखाद्या देशामध्ये भांडवलाचा गहन व व्यापक उपयोग केला जाऊ शकतो. हा प्रयोग यांत्रिकीकरण - बृहत प्रमाणावरील उद्योगांची स्थापना व उत्पादनास प्रोत्साहन देतो. या प्रयोगामुळे उत्पादन होऊन मोठ्या प्रमाणात संशोधन सुरू होते. थोडक्यात म्हणजे औद्योगिकीकरणाची कास धरून कोणतेही राष्ट्र उद्यमी बनू शकते.[११]

१) उत्पादनात वाढ :

औद्योगिकीकरणामुळे विकासाचा वेग वाढतो. कारण उद्योग क्षेत्रात, शेती क्षेत्रापेक्षा उत्पादक व प्रमाण वाढीचा दर जास्त असतो. त्यामुळे शेतीवर आधारलेल्या देशातील उत्पादन व उत्पन्न औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत राष्ट्राच्या उत्पादन व उत्पन्नापेक्षा कमी असते. त्यामुळे विकसनशील देशांनी आर्थिक विकासासाठी त्यांनी औद्योगिकीकरण करून उत्पन्न वाढून आर्थिक विकास होवू लागतो.

तक्ता क्र. ३ मध्ये सन १९६१ पासून ते २०२१ पर्यंतचे एकूण राज्य उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय उत्पन्न आणि दरडोई राज्य उत्पन्न दिलेले आहे. सन १९६१ मध्ये राज्याची एकूण उत्पन्न २,२४९ कोटी रु. होते. यात सन २०२१ मध्ये वाढ होऊन २६,९०,५२५ कोटी रु. झाले. उद्योग क्षेत्रातील उत्पन्न सन १९६१ मध्ये ५५६ कोटी रु. (एकूण उत्पन्नाच्या २४.६८ टक्के) होते, सन २०२१ मध्ये वाढून ६,३८३०८ कोट रु. (एकूण उत्पन्नाच्या २९ टक्के) झाल्याचे दिसून येते. तसेच दरडोई उत्पन्न सन १९६१ मध्ये ५७६ रु. होते. २०२१ मध्ये दरडोई उत्पन्न २१५२३३ रु. झाले.[१२] एकूणच राज्यातील विकासाचा परिणाम राज्याच्या एकूण उत्पन्नावर, उद्योगावर होऊन दरडोई उत्पन्नास योग्य प्रमाणात वाढ झाल्याचे आढळले.

आलेख क्र. १ मध्ये महाराष्ट्राच्या एकूण उत्पन्नात कृषि, उद्योग आणि सेवाक्षेत्रनिहाय उत्पन्नातील वाटा दर्शवला आहे. राज्याच्या एकूण उत्पन्नात सेवाक्षेत्र आणि उद्योग क्षेत्रात कृषी क्षेत्राच्या तुलनेत अधिक वाढ झाल्याचे दिसून येते. २०११ नंतर राज्यातील सेवाक्षेत्राचा विकास झपाट्याने होत असल्याचे आढळून येते.

२) रोजगारात वाढः

औद्योगिकीकरणामुळे विविध उद्योगांमध्ये वाढ होऊन रोजगाराच्या संधी वाढू लागतात. उद्योगांच्या विकासामुळे शेतीक्षेत्र तसेच सेवाक्षेत्रांचा विकास होऊ लागतो. यातून सर्व क्षेत्रामध्ये रोजगारात वाढ होऊ लागते, म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील बेकारी कमी होत जाते. सन २०२१ पर्यंत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने (एमआयडीसी) ५२,६२३ औद्योगिक भूखंड वितरित केले असून, यात ३,१९,१९७ कोटी रु. गुंतवणूक झाली आहे. यातून १६.२९ लाख रोजगार निर्मिती झाल्याचे दिसून येते.[१३]

Scanned with ACE Scanner

तक्ता क्र. ३ : महाराष्ट्र राज्यातील सन १९६१ पासून ते २०२१ पर्यंतचे एकूण, विभागनिहाय, दरडोई उत्पन्न

सांकेतिक राज्य उत्पन्न	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१
एकूण राज्य उत्पन्न (GDP)* (रु. कोटी)	२,५५२	५,७७७	१९,३७७	६८,८९८	२,४३,५८४	९,५०,७७०	२६,१०,५२५
कृषि व संलग्न कार्य क्षेत्र (रु. कोटी)	६८५ (२५.१७)	१,०७८ (१८.६६)	३,७५६ (१९)	१२,३६३ (१८)	३१,७११ (१३)	१,२२,९३२ (१२)	३,५६,६५५ (१३)
उद्योग क्षेत्र (रु. कोटी)	५५६ (२४.६८)	१,७३२ (२९.९८)	६,२२४ (३२)	२२,५५४ (३३)	६४,९४२ (२७)	२,६३,५१२ (२८)	६,३८,३०८ (२९)
सेवा क्षेत्र (रु. कोटी)	१,१११ (४१.३३)	२,९६१ (५१.३९)	९,३९७ (४८)	३३,९८१ (४९)	१,४५,९३१ (६०)	५,६४,२२६ (६१)	१३,५६,९७५ (५८)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रु.)	५७६	१,१९८	३,११२	८,८११	२८,५४०	८४,८५८	२,१५,२३३

स्त्रोतः महाराष्ट्रातील आर्थिक पाहणी अहवाल २०२२-२३ प्रमाणे आहे. टीपः दरडोई उत्पन्न चालू किंमतीवर आधारित आहे.

* एकूण राज्य उत्पन्न (GDP) बाजारभाव

आलेख क्र. १ : महाराष्ट्रातील सन १९६१ ते २०२१ पर्यंतचे क्षेत्रनिहाय एकूण उत्पन्नातील वाटा

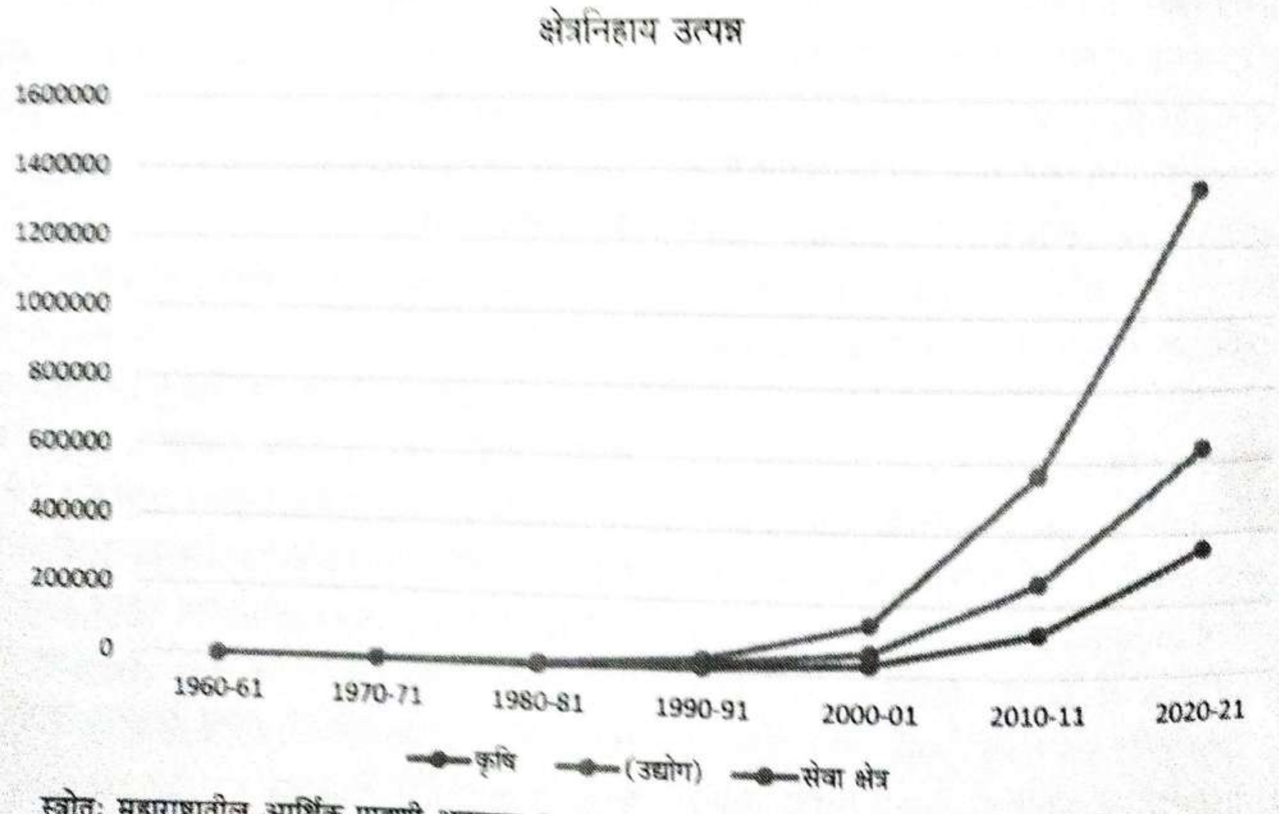

स्त्रोतः महाराष्ट्रातील आर्थिक पाहणी अहवाल २०२१-२२

Scanned with ACE Scanner

३) निर्यातीत वाढः

शेती क्षेत्रातील उत्पादनाच्या मागणीची लवचिकता म्हणजे एकूण मागणी कमी असते, त्यामुळे विकसित देशात शेतीक्षेत्रातील उत्पादनाचे प्रमाण जास्त असते. थोडक्यात, प्राथमिक क्षेत्रातील वस्तूंची मागणी फारशी वाढू शकत नाही. विकासाच्या गरजा भागविण्यासाठी विदेशी विनिमयाची या देशांना गरज असते. त्यासाठी औद्योगिकीकरण करणे आवश्यक असते, त्यामुळे उत्पादनात विविधता येते. याशिवाय अशा वस्तूंना असलेली मागणी मोठी आणि वाढती असते, त्यामुळे निर्यात वाढू लागते. परिणामी, आर्थिक विकासाची गती वाढते. भारतातून आणि महाराष्ट्र राज्यातून निर्यात होणारी प्रमुख उत्पादने म्हणजेच रत्ने, दागिने, पेट्रोकेमिकल्स, अभियांत्रिकी वस्तू, धातू आणि धातू उत्पादने, औषधी आणि फार्मास्युटिकल्स, कापड, कृषी-आधारित उत्पादने, प्लास्टिक वस्तू इ. समावेश आहे. सन १९९१ मध्ये भातातून ४४०४१ कोटी रु. तर महाराष्ट्रातून १२३८२ कोटी रुपयांची निर्यात केली जात असत. सन २०२१ मध्ये निर्यातीत वाढ होऊन २१,५९,०४३ कोटी रु. भारतातून तर, महाराष्ट्रातून ४,३१,५३२ कोटी रु. निर्यात झाली असल्याचे दिसून येते.[१४]

४) सेवाक्षेत्राचा विकासः

औद्योगिक क्षेत्र आणि सेवाक्षेत्र एकमेकांस पूरक क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रातील सेवाक्षेत्राचा एकूण उत्पन्नातील वाटा तक्ता क्र. १.१ मध्ये दिल्याप्रमाणे सन १९६१ मध्ये ४९ टक्के (१,१११ कोटी रु.) होता, यात वाढ होऊन सन २०२१ मध्ये ५७ टक्के (१३,५६,९७५ कोटी रु.) झाल्याचे दिसून येते. औद्योगिक विकासामुळे सेवाक्षेत्राला उपयोग होतो. वाहतूक व दळणवळण, बँक विमा, व्यापार विमा, हॉटेल, आरोग्य, शिक्षण इ. क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून दर्जेदार सेवा कमी किंमतीत पुरवण्यास मदत होते.[१५]

५) बाजाराचा विकासः

विविध प्रकारच्या उद्योगांच्या विकासामुळे बाजाराचा विकास व विस्तार होण्यास मदत होते. उद्योगांच्या विकासामुळे वेगवगळ्या प्रकारच्या कच्च्या मालाच्या बाजारपेठेचा विस्तार होतो. तसेच उद्योगात तयार होणाऱ्या पक्क्या मालाची बाजारपेठ वाढते. उद्योगात विविध प्रकारच्या वस्तुंचे उत्पादन कमी खर्चात होऊन अशा उत्पादनाची बाजापेठ विस्तारते.

६) आर्थिक स्थैर्यः

शेतीक्षेत्रावरील फार मोठे अवलंबित्व आर्थिक अस्थैर्य निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरते. दुष्काळसारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेती उत्पादनावर विपरीत परिणाम होतो. उद्योगांची चांगली वाढ झालेली असेल तर अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक स्थिरता निर्माण होण्यास मदत होते. भारतीय शेतीचे निसर्गावर असलेले फार मोठे अवलंबित्व लक्षात घेता आर्थिक स्थैर्य राखून ठेवण्यात औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

७) भांडवल निर्मितीच्या वेगात वाढः

देशातील औद्योगिकीकरणात झालेल्या वाढीमुळे भांडवलनिर्मितीत व भांडवलनिर्मितीच्या दरात वाढ होते. उद्योग गुंतवणुकीत झालेल्या वाढीमुळे भांडवलनिर्मितीचा दर वाढतो. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगही देशातील स्थूल देशांतर्गत भांडवलनिर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. सन २०२० मध्ये भातातील स्थिर भांडवल ३६,४१,३५२ कोटी रु. होते, तर महाराष्ट्राचे ४,३३,२०४ कोटी रु. (भारताशी हे ११.६ टक्के) होते. तसेच देशातील खेळते भांडवले ८,८३,३०१ कोटी रु. तर राज्याचे १,३५,१६८ कोटी रु.[१६] (भारताच्या १५.३ टक्के प्रमाणात) असल्याचे दिसून येते.

८) विदेशी गुंतवणुकीत महत्त्वाचा वाटाः

विकसनशील अर्थव्यवस्था जर विकसित व्हायच्या असतील तर तेथील उद्योग व्यवसायात वाढ झाली

Scanned with ACE Scanner

पाहिजे. परंतु, त्यांच्या वाढीसाठी भांडवलाची गरज महत्त्वाची असते. देशांतर्गत भांडवल पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसल्यास परकीय गुंतवणुकीची आवश्यकता असते. देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती बऱ्यापैकी असल्यामुळे परकीय गुंतवणूकदार महाराष्ट्राला प्राधान्य देत आलेले आहेत. परकीय थेट गुंतवणुकीच्यासंदर्भात देशात महाराष्ट्र राज्याचा प्रथम क्रमांक आहे.. सन २०२०-२१ मधील महाराष्ट्राचा वाटा हा भारताच्या एकूण सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या (GDP) १४.० टक्के होता, तर दरडोई राज्य उत्पन्न २,१५,२३३ होते.[१७] ही गुंतवणूक देशातील एकूण परकीय गुंतवणुकीचा हा ओघ वाढण्याचे मुख्य कारण म्हणजे, येथील आधारभूत संरचनांचा विकास आणि सरकारचे प्रोत्साहनात्मक (Pro-active) धोरण होय. राज्यातील सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, आधारभूत संरचना, ऑटोमोबाईल्स आणि अभियांत्रिकी ही विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीची मुख्य क्षेत्रे असल्याचे आढळते. औद्योगिक विकासासाठी विदेशी थेट गुंतवणूक महत्त्वाची असल्याचे आढळते.

९) समतोल क्षेत्रीय विकासः

सुरुवातीपासूनच भारतीय अर्थव्यवस्था ही मोठ्या प्रमाणावर शेतीवर अवलंबून असून, देशातील फार मोठी लोकसंख्या व मोठ्या प्रमाणावर भांडवल या क्षेत्रात आहे. भारतात कोणत्या ना कोणत्या भागात दुष्काळ, पूर अशा समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे त्याचा त्या भागातील शेती उत्पादनावर परिणाम होतो. देशातील औद्योगिकीकरणाच्या वाढत्या वेगामुळे समतोल क्षेत्रीय विकास साध्य करणे शक्य होऊन शेतीवरील अवलंबित्व काही प्रमाणात कमी होईल. अविकसित भागात उद्योगांना चालना देऊन त्या भागास विकासाच्या प्रवाहात आणता येईल, यात औद्योगिकीकरण महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

१०) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा योग्य वापर:

देशातील मोठ्या प्रमाणावरील नैसर्गिक साधनसामग्रीचा वापर विविध अशा संघटित व असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांमुळे शक्य झालेला आहे. भारतात अजूनही मोठ्या प्रमाणावर खनिज साधनसामग्री आणि जंगल व कृषी आधारित साधनसामग्री आहे. नवी औद्योगिक उत्पादन संस्थांच्या विकासाद्वारे या साधनसामग्रीचा महत्तम उपयोग करणे शक्य आहे.[१८]

मराठवाड्याची वैशिष्ट्ये

सामाजिक संशोधन करीत असताना संशोधनातील समस्यांचा सर्व अंगाने अभ्यास करणे हा सामाजिकशास्त्राच्या संशोधनाचा गाभा होय. प्रस्तुत संशोधनात औद्योगिक विकासातील MIDC च्या भूमिकेचा अभ्यास करायचा असला तरी यात छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा व मराठवाडा विभागाची ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक पार्श्वभूमी तपासावी लागेल. कारण याचा उपयोग प्रस्तुत समस्या समजून घेण्यासाठी होईल, ही त्या मागची धारणा आहे. यात प्रामुख्याने मराठवाड्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, प्राचीन काळातील मराठवाडा, मध्ययुगीन कालखंडातील मराठवाडा, मराठवाड्याची भौगोलिक वैशिष्ट्ये, लोकसंख्या, मराठवाड्यातील औद्योगिक वसाहती या घटकांचा अभ्यास करणार आहोत. मराठवाडा विभाग हा प्राचीन काळापासून सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध व गौरवशाली इतिहास लाभलेला प्रदेश आहे. मराठवाडा म्हणजेच गोदावरी (दक्षिणगंगा) आणि गोदावरीच्या उपनद्यांच्या प्रवाहाच्या रेषेत असलेला महाराष्ट्रातील एक भाग होय.[१९] याच नद्यांच्या प्रवाहाच्या रेषेत असलेला महाराष्ट्रातील एक भाग होय. याच नद्यांचा पाण्याने स्वभावतः, स्वरूपात एक वेगळी चव असणारी इथली माती आणि माणसं. मराठवाड्यात महाराष्ट्राचं कुलदैवत आई तुळजाभवानी, तसेच घृष्णेश्वर, वैद्यनाथ, नागनाथ अशी बारा

Scanned with ACE Scanner

जोतिर्लिंगापैकी महत्त्वाची जोतिर्लिंग विराजमान आहेत. तसेच गौरवशाली इतिहासाचा ठेवा म्हणजेच प्रसिद्ध अजिंठा-वेरूळ लेणी, गुंफा, मंदिरे, अनेक संतांचे-पंथाचे, राजे, राजवटींचे, धर्मियांचे आश्रयस्थान असणारी भूमी म्हणजेच मराठवाडा. महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडणीत स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण करणारी भूमी. सातवाहन, वाकाटक, राष्ट्रकुट, चालुक्य, यादव आणि निजाम अशा वेगवेगळ्या राजवटी पाहाणारी भूमी. आजच्या महाराष्ट्रात छत्रपती संभाजीनगर, जालना, बीड, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड, परभणी, हिंगोली या आठ जिल्ह्यांचा समावेश मराठवाडा या प्रदेशात केला जातो.

मराठवाड्यातील औद्योगिक वसाहती

देशात औद्योगिकीकरणाला चालना मिळावी याकरिता स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारी पातळीवरून जे संस्थात्मक स्वरूपाचे प्रयत्न करण्यात आले. त्यामध्ये औद्योगिक वसाहतींच्या कार्यक्रमामुळे समाजात उद्योजकतेची वाढ होण्यास फार सहाय्य झाले. भारतामधील लघु उद्योग विकास आयुक्त या नात्याने डॉ. पी. सी. अलेक्झांडर यांना लघुउद्योग तसेच औद्योगिक वसाहतींच्या विकासकार्याचा दीर्घ अनुभव आहे. डॉ. अलेक्झांडर यांनी औद्योगिक वसाहतीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. 'औद्योगिक वसाहत म्हणजे सोयीस्कर ठिकाणी पुरेशा प्रमाणावर बांधण्यात आलेल्या कारखान्यांचा एक समूह आहे. या ठिकाणी पाणी, वाहतूक, वीज, बँक सुविधा, पोस्ट ऑफिस, कॅन्टीन, सुरक्षितता, प्रथमोपचार यासंबंधीच्या सोयी व त्याशिवाय तांत्रिक मार्गदर्शन आणि सामान्य सेवेच्या सोयी प्रदान करण्यासाठी विशेष व्यवस्था उपलब्ध असते. राज्यशासनाची प्रमुख औद्योगिक पायाभूत विकास संस्था म्हणून महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची (एमआयडीसी) स्थापना करण्यात आली. नियोजित आणि सुयोग्यरीत्या औद्योगिक विकास होण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्र निर्माण करणे; तसेच औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी विशेष नियोजन प्राधिकरण म्हणून कार्य करणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ हे देशातील सर्व औद्योगिक विकास महामंडळामध्ये सर्वाधिक औद्योगिक जमिनीची मालकी असलेल्यापैकी एक आहे. औद्योगिक क्षेत्रे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, विल्वर झोन आणि माहिती तंत्रज्ञान, जैव तंत्रज्ञान, वाईन (द्राक्ष प्रक्रिया) व रत्ने ही विशेष संकुले विकसित केली आहेत. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने २८९ औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण केली असून, त्यापैकी १४३ मोठे औद्योगिक क्षेत्रे, ९५ लघु औद्योगिक क्षेत्रे व ५१ विकासकेंद्रे आहेत, तर १.९४,०११ कोटी गुंतवणूक व १५.०८ लाख रोजगार क्षमता असलेले ५०.७८८ उद्योग घटक आहेत. एकूण ९६,६३७ विकसित भूखंडापैकी सुमारे ७२ टक्के भूखंडांचे वाटप उद्योजकांना करण्यात आले.[२०]

मराठवाड्यातील छत्रपती संभाजीनगर व जालना पट्ट्यात उद्योगांचा विकास झालेला आहे.

इतरत्र एवढा विकास झाल्याचे दिसत नाही. मराठवाड्यातील छत्रपती संभाजीनगर हे मोठे शहर असून, ते १९६० पर्यंत उद्योगांच्या संदर्भात मागासलेलेच होते. मागास प्रदेशाच्या औद्योगिक विकासासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली तेव्हापासून मराठवाड्यातील प्रत्येक तहसील व जिल्ह्याच्या ठिकाणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना केली गेली. मराठवाड्यातील छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यात औद्योगिक विकास होत असून, छत्रपती संभाजीनगर-जालना हा औद्योगिक पट्टा देशातील बीज उत्पादन कंपनीसाठी प्रसिद्ध आहे. मराठवाडा विभागात छत्रपती संभाजीनगर, जालना, बीड, परभणी, नांदेड, उस्मानाबाद, हिंगोली व लातूर जिल्ह्यांचा समावेश होतो. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची पहिली औद्योगिक वसाहत छत्रपती

Scanned with ACE Scanner

महामंडळाच्या औद्योगिक वसाहती विकसित करण्यात आल्या. सन २००८ मध्ये जिल्ह्यात नोंदणीकृत चालू कारखान्यांची संख्या ९८ होती. कामगार संख्या १२९६ एवढी होती. साखर कारखाने १२ तर सूतगिरण्यांची संख्या २ एवढी होती.

उस्मानाबाद जिल्हा

उस्मानाबाद जिल्हा औद्योगिकदृष्ट्या अप्रगत गणला जातो. जिल्ह्यात उस्मानाबाद तालुक्यात ढोकी व तुळजापूर तालुक्यात तामलवाडी येथे सूतगिरणी आहे. परांडा, भूम व कळंब येथे दूध शीतकरण केंद्र आहेत. परांडा तालुक्यात चांदणी येथे मत्सबीज उत्पादन केंद्र आहे. उस्मानाबाद तालुक्यात तेरणानगर व तुळजापूर तालुक्यात नळदुर्ग येथे सहकारी साखर कारखाने आहेत. जिल्ह्यातील एकमेव औद्योगिक वसाहत उस्मानाबाद शहरात आहे. सन २००८-०९ मध्ये जिल्ह्यात नोंदणीकृत चालू कारखान्यांची संख्या ३७ होती. कामगार संख्या १३९३ एवढी होती. साखर कारखाने ११ तर सूतगिरण्यांची संख्या ४ एवढी होती.

समारोपः

औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व लक्षात घेता भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्राला विकसित राष्ट्र करण्यासाठी औद्योगिकीकरण महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ स्थापनेपासून मराठवाडा व महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात उद्योगांसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा निर्माण करत आहे. यामुळे उद्योगांसाठी पोषक वातावरण निर्मिती होऊन राज्याच्या आर्थिक, सामाजिक प्रगतीत मोलाचे योगदान औद्योगिक क्षेत्र देत आहे.

महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकास महामंडळाचा मुख्य उद्देश म्हणजेच महाराष्ट्राचा समतोल औद्योगिक विकास हा असून, यात काही प्रमाणात महामंडळाला यश आल्याचे दिसून येते. मराठवाड्याचा औद्योगिक क्षेत्राचा विचार केल्यास, छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा सोडता इतर जिल्ह्यात औद्योगिक विकास दिसून येत नाही म्हणजेच केंद्र आणि राज्यशासन व एमआयडीसी आणि इतर औद्योगिक विकास संस्था उद्योगांसाठी विविध सोयी, सवलती व सुविधा देऊन देखील महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात असमतोल औद्योगिक विकास झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भः

१. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २०२२-२३, पृ. १.

२. Report of the Indian Industrial Commission 1916-1918, Cornell University Library, 2010, pp. 98.

३. वार्षिक अहवाल २०१९-२०, भारत सरकार सांख्यिकी आणि कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय न्यू दिल्ली, पृ. १०१.

४. लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय मुंबई, ऑक्टोबर २०१२, पृ. १०.

५. डॉ. श्रीकांत कारलेकर, महाराष्ट्राचा भूगोल, डायमंड प्रकाशन, पुणे, पृ. १३२.

६. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, २०२२-२३, पृ. १५९.

५. An Outline of Activites MIDC (G.O.M. Undertaking) Public Relations Dividion, MIDC, Bombay 1985, pp.02.

८. Ravidra Kuma Sharam, Indstrial Development of India in Pre and Post Reform Period, IOSR Journal of Humanites And Social Science volume 19, Isser 10, 2014, pp. 1-2.

९. Ravidra Kuma Sharam, Indstrial Development of India in Pre and Post Reform Period, IOSR Journal of Humanites And Social Science volume 19, Isser 10, 2014, pp. 1-2.

Scanned with ACE Scanner

... कृष्णा., 'औद्योगिक अर्थशास्त्र' शोभाभारती प्रकाशन, अहमदपूर, पृ. ३४२.
११. Devid Rogers, "Industrialisation, Income, Benefits and the Rural community", Rural Sociolîgy, Vol. 43, No.2, pp. 250-264.
१२. Economic Survey of Maharashtra 2022-23 p.p 3.
१३. Economic Survey of Maharashtra 2021-22 p.p 143.
१४. Directorate of Industries, GoM, 2021-22.
१५. डॉ. सुमित्रा पवार, औद्योगिक अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१९, पृ. १३, १४.
१६. Annual Report 2019-20, Government of India, Ministry of Statistics and Programme Imlementation, New Delhi, P. 103.
१७. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २०२२-२३, पृ. ९.
१८. लिमन एम. एस, वाडेकर पी. एस., व्यवसाय पद्धती आणि समाज, शेठ पब्लिकेशन, मुंबई, पृ. ६ ते १२.
१९. Law B.C., Hishtorical Geography of Aciant India, Paris, Society Asiatic De Paris, 1954. P. 21
२०. डॉ. दिलीप पांढरपट्टे, लोकराज्य अंक ४, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नोव्हेंबर २०२०, पृ. क्र. ५५-५२, http://dgipr.maharashtra.gov.in
२१. District Census Handbook, Aurangabad, Census of India 1961, The Director, Government Printing and Stationery, Maharashtra State, Bombay, 1964, PP. 45.

निवेदन - अर्थसंवाद

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या सर्व आजीव सदस्यांना आवाहन करण्यात येते की, अर्थसंवादमध्ये प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखांवर आपण ५० ते १०० शब्दांची आपली प्रतिक्रिया संपादकांकडे पाठवावी. याबरोबरच आपण अर्थशास्त्रीय विनोदी चुटकुले तसेच अर्थशास्त्रीय प्रबोधनात्मक लहान गोष्टी देखील पाठवू शकता. निवडक योग्य प्रतिक्रिया, अर्थशास्त्रीय विनोदांना व प्रबोधनात्मक अर्थशास्त्रीय गोष्टींना अर्थसंवाद मधून प्रसिद्धी देण्यात येईल.

- प्रमुख संपादक, अर्थसंवाद

Scanned with ACE Scanner